

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

І. В. Кучера

СОЦІОЛОГІЯ:

КУРС ЛЕКЦІЙ

Івано-Франківськ
«Симфонія форте»
2021

УДК 316
К 95

Рекомендовано до друку педагогічною радою Івано-Франківського фахового коледжу Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 3 від 29 грудня 2020 р.)

Рецензенти:

Москаленко Ю. М., спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Гайналь Т. О., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Кучера І. В.

Соціологія : курс лекцій для студентів спеціальності 012 «Дошкільна освіта» галузі знань 01 Освіта / Педагогіка / І. В. Кучера. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2021. – 72 с.

У посібнику розкрито місце соціології у розвитку сучасного українського суспільства, проаналізовано історію розвитку зарубіжної та вітчизняної соціологічної думки, висвітлено закономірності функціонування і розвитку суспільства й процесу соціалізації особистості. Значну увагу приділено діяльності таких соціальних інститутів як сім'я, культура та освіта.

Для студентів, магістрантів, викладачів суспільствознавчих дисциплін, усіх, хто цікавиться соціологією та методикою її викладання.

УДК 316

ЗМІСТ

Тема 1. Соціологія як самостійна наука про суспільство	4
1. Об'єкт і предмет соціології	
2. Структура та рівні соціологічного знання	
3. Функції соціології та її роль у розвитку сучасного українського суспільства	
Тема 2. Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки	11
1. Виникнення та розвиток класичної соціології	
2. Основні школи та концептуальні напрями сучасної західної соціології	
3. Історія розвитку соціологічної думки в Україні (кн. XIX ст. – поч. XX ст.)	
Тема 3. Суспільство як цілісна система	24
1. Суспільство як категорія соціології: дефінітивний аналіз	
2. Типологія суспільств	
3. Соціальна структура суспільства	
4. Теорія соціальної стратифікації	
Тема 4. Особистість в системі соціальних зв'язків	33
1. Предмет дослідження, основні поняття та категорії соціології особистості	
2. Соціальний статус та соціальна роль особистості	
3. Соціалізація особистості	
Тема 5. Соціологія культури і освіти	41
1. Поняття культури. Соціологія культури	
2. Елементи культури	
3. Форми культури	
4. Освіта як соціальний інститут	
Тема 6. Соціологія сім'ї та молоді	51
1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу	
2. Функції сім'ї	
3. Типологія і структура сім'ї. Проблеми сучасної сім'ї	
4. Молодь як соціально-демографічна група	
Тема 7. Теорія, методологія і техніка організації та проведення соціологічного дослідження	60
1. Соціологічне дослідження, його види	
2. Програма соціологічного дослідження	
3. Методи збору первинної соціологічної інформації	

Тема 1.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК САМОСТІЙНА НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

План лекції

- 1. Об'єкт і предмет соціології.**
- 2. Структура та рівні соціологічного знання.**
- 3. Функції соціології та її роль у розвитку сучасного українського суспільства.**

Рекомендована література:

Основна

- Дворецька Г. Соціологія: навч. посіб. / Г. Дворецька. – КНЕУ, 1999. – 338 с.
- Лукашевич М. Соціологія. Загальний курс: підруч. / М. Лукашевич, М. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
- Піча В. Соціологія: курс лекцій / В. Піча. – К.: Заповіт, 1996. – 344 с.
- Практикум з соціології: навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти / за ред. В. Пічі. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. – 368 с.
- Примуш М. Загальна соціологія: навч. посіб. / М. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
- Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. / Є. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
- Соціологія: навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – 2-е вид. – К.: Знання, КОО, 2003. – 455 с.
- Соціологія: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 560 с.
- Танчин І. Соціологія: навч. посіб. / І. Танчин. – К.: Знання, 2007. – 351 с.
- Черниш Н. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова

- Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // М. Вебер. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1990. – С. 601-628.
- Руткевич М. О предмете социологической науки: три методологических вопроса / М. Руткевич // Социологические исследования. – 1991. – №7. – С. 25-37.
- Ядов В. Размышления о предмете социологии / В. Ядов // Социологические исследования. – 1990. - №2. – С. 3-17.

Зміст лекції

1. Об'єкт і предмет соціології

Термін «соціологія» є похідним від двох слів: латинського слова *societas* – суспільство та грецького *logos* – вчення. Отже, соціологія – це наука про суспільство. Саме тому найчастіше її відносять до суспільних наук. Крім останніх, зазвичай виокремлюють ще й такі, як природничі, гуманітарні та технічні науки. Вказаний поділ обумовлений тим, що кожна з цих груп наук має спільний об'єкт. Об'єкт науки – це вибраний, вмотивовано обмежений

елемент реальності, який вирізняється у навколишньому середовищі. Так, природничі науки (фізика, хімія, біологія, геологія) мають єдиний об'єкт – природу; суспільні науки (історія, правознавство, економіка, культурологія, політологія, етнологія, демографія) – суспільство; гуманітарні (психологія, антропологія) – людину; технічні науки (машинознавство, приладобудівництво) – техніку. З огляду на те, що сучасна соціологія все більше уваги приділяє дослідженню людини у суспільстві, більш коректно, на наш погляд, називати цю науку суспільно-гуманітарною (чи соціогуманітарною).

Як зазначає один з найвидатніших російських соціологів сучасності В. Ядов, об'єктом соціології є соціальна реальність у всій багатогранності її якісних характеристик.

Проте визначення об'єкта науки недостатньо для того, щоб побачити її специфіку, відрізнити від інших наук. Для цього, перш за все, необхідно виокремити її предмет, тобто ті складові об'єкта (зв'язки, відношення), які й підлягають вивченню саме цією галуззю наукового знання.

Ретроспективний аналіз визначень предмета соціології, сформульованих ученими різних країн, які працювали у різні часи та у різних соціокультурних умовах, свідчить про суттєві відмінності у їх розумінні предметного поля соціологічної науки.

Так, засновник соціології О. Конт вважав, що її предметом є не якийсь певне конкретно-історичне суспільство, а соціум як система в її минулому та сучасному.

На думку французького вченого Е. Дюркгейма предметом соціології виступають соціальні факти як форми колективної дії і колективного буття, тобто колективне в усіх його проявах.

Видатний німецький соціолог М. Вебер визначав соціологію як «універсальний, міждисциплінарний метод дослідження соціальної поведінки людей, тобто таких їх дій, які свідомо співвідносяться з поведінкою інших людей».

Російсько-американський вчений П. Сорокін стверджував, що «соціологія вивчає явища взаємодії людей один з одним, з одного боку, і явища, що виникають з цього процесу взаємодії, – з іншого», це наука, «яка розглядає родові види всіх цих (соціальних) явищ і взаємозв'язків між ними».

Фундатор структурно-функціональної школи у світовій соціології Т. Парсонс зазначав, що «предметом соціологічного аналізу виступають функціональні зв'язки у процесах людської діяльності, насамперед у ході здійснення соціальної взаємодії».

Сучасний американський соціолог Н. Смелзер підкреслює, що «соціологія... – це один із засобів вивчення людей... Соціологію можна визначити як наукове вивчення суспільства і соціальних відносин».

Виходячи з ідеї про «виокремлення соціальної спільноти як центральної ланки в предметній галузі соціології», відомий український соціолог Н. Черниш, наслідуючи ідеї польського соціолога П. Штомпки, пише про те, що доба глобалізації зумовила розширення предметної царини соціології до світової мегаспільноти, яка знаходиться сьогодні у стані становлення. «Запровадження мегарівня соціологічного аналізу, – підкреслює вона, – є

свідченням зосередження уваги дослідників на спільнотах різного рівня: всередині суспільства і у світі в цілому. Історія, таким чином, демонструє, що саме спільнота (локальна чи глобальна) є тією формою організації соціуму, яка найбільше відповідає вимогам, інтересам і прагненням людей в їхньому спільному (суспільному) житті на початку третього тисячоліття».

Отже, протягом розвитку соціології як самостійної науки уявлення вчених про її предмет змінювались. Це обумовлювалось перш за все трансформацією об'єкта соціології – суспільства, а саме появою та розвитком нових закономірностей, механізмів та проблем суспільного життя, його розширенням до мегарівня. Як справедливо зазначає В. Ядов, предмет будь-якої науки не може бути стабільним, «він знаходиться у постійному русі, розвитку, як і сам процес пізнання. Його рух залежить від двох вирішальних факторів: прогресу самого наукового знання, з одного боку, та потреб суспільства, що змінюється, соціального запиту, з іншого».

В історії соціології у визначенні її предметного поля найбільш виразно виявились дві тенденції. Перша – це тлумачення соціології як науки, що досліджує цілісність суспільного організму як соціально-культурної системи; друга – підхід до соціології як до науки про масовидні соціальні процеси та масову поведінку. Перша тенденція більшою мірою притаманна класичній європейській соціології, яку часто визначають як предметно-орієнтовану науку. Друга – характеризує розвиток американської соціології як проблемно-орієнтованої поведінкової науки.

Дискусії щодо предмету соціології, які розпочалися майже одночасно з її виникненням як самостійної науки, не вщухають і сьогодні. При цьому учасники цієї дискусії по-різному визначають предмет соціології, акцентують увагу на різних елементах суспільного життя. Ось чому кожна з дефініцій соціології та її предмета має такі ключові слова: «соціальне», «соціальна структура», «соціальна сфера», «соціальні інститути», «соціальні відносини», «соціальні процеси», «соціальні механізми», «соціальні спільноти», «соціальні феномени», «самоорганізація та саморозвиток суспільства», «соціальний факт», «соціальна дія», «соціальна взаємодія» тощо. Остання категорія «соціальна взаємодія» є сутнісною характеристикою суспільства, яку можна визначити як процес та результат людської взаємодії.

Саме тому, серед сучасних соціологів поширена думка про те, що соціологічну науку сьогодні перш за все цікавить «процесуальний образ соціального світу», тобто у фокусі уваги предметного поля соціології знаходяться соціальні процеси.

Таким чином, соціологія – це наука, яка вивчає процеси розвитку суспільства (локального чи глобального) та механізми його функціонування на рівні взаємодії між різними елементами соціальної системи: соціальними спільнотами, соціальними інститутами, особистостями.

2. Структура та рівні соціологічного знання

Структура соціологічного знання – це система взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, підходів, теорій про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.

Існують різні підходи щодо аналізу структури соціологічного знання. З огляду на можливості використання соціологічного знання чи то у вирішенні конкретних соціальних проблем, чи то для розвитку самої соціологічної науки, її теорії та методології виокремлюють прикладну і фундаментальну соціологію.

Головним завданням прикладної соціології є вивчення актуальних проблем життєдіяльності суспільства з метою пошуку оптимальних варіантів їх вирішення. Специфічною особливістю прикладної соціології є дослідження конкретних соціальних явищ, концентрація уваги на тих компонентах соціальної системи, які безпосередньо пов'язані з людиною, впливають на її діяльність.

На відміну від прикладної соціології метою і завданням фундаментальної соціології є побудова і вдосконалення основ самої соціологічної науки, збагачення її теорії та методології.

Зазначимо, що розподіл соціології на фундаментальну та прикладну має умовний характер, бо кожна з них безпосередньо чи опосередковано робить певний внесок у вирішення як наукових, так і практичних задач.

Таким чином, поняття «фундаментальна» та «прикладна» соціологія визначають лише певні аспекти, спрямованість соціологічного знання, його цільову установку – переважно пізнавальну чи практичну.

На відміну від цього, поняттями «теоретична» та «емпірична» соціологія визначають специфіку соціологічного знання та рівень його абстракції. Емпіричною називають соціологію, орієнтовану на збір та аналіз різноманітної соціальної інформації. Емпірична соціальна інформація виражається у вигляді статистичних і соціологічних даних, документів, публікацій, даних особистого характеру тощо. Для того, щоб відігравати певну роль в процесі пізнання вони потребують наукової інтерпретації.

Теоретична соціологія – це сукупність наукових тверджень, ідей, гіпотез, концептуальних підходів, напрямів, течій, «напрацьованих» класиками соціологічного знання та сучасними вченими для осмислення соціокультурної реальності у певному часово-просторовому континуумі.

В теоретичній соціології обґрунтовується і розробляється базовий рівень соціологічного знання – теорія і методологія, яка зосереджує свою увагу на визначенні і уточненні об'єкта і предмета соціологічної науки, її категоріального і понятійного апарату, закономірностях розвитку як соціальної реальності, так і самої соціології, її функцій і місця в системі наук.

У сучасній соціології існує також структурний поділ системи соціологічних знань на макросоціологію і мікросоціологію. Макросоціологія вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних утворень. Мікросоціологія зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистісному рівні, який вважається базовим і вирішальним у формуванні складніших форм соціальної поведінки. Ці рівні взаємопов'язані, оскільки безпосередня повсякденна поведінка людей відбувається в межах конкретних соціальних систем, структур та інститутів.

Соціологічне знання може бути представлено також за рівнем і ступенем осмислення об'єкта і предмета соціології або певного їхнього аспекту. Даний поділ відображає об'єктно-предметний принцип пізнання і передбачає декілька

рівнів аналізу: вищий (загальносоціологічна теорія), середній (теорії середнього рівня) та нижчий (емпіричні соціологічні дослідження).

Загальносоціологічна теорія досліджує суспільство в цілому, основні закони його розвитку і функціонування. Вона дозволяє співставити окремі соціальні явища і процеси з соціальним цілим, унаслідок чого з'являється можливість науково пояснити їх, розглянути їх походження, структуру і функції.

У межах загальної соціологічної теорії виділяють декілька головних напрямів:

теорія соціальних структур, яка вивчає складові елементи й основи будови різних груп і спільнот;

теорія соціального розвитку (теорія змін), яка включає теорії соціального прогресу і регресу;

теорія соціальної поведінки індивідів, яка вивчає залежність між соціальною ситуацією і реакцією індивіда на неї, стереотипи поведінки людей;

теорія поведінки спільнот, яка з'ясовує загальні закономірності поведінки великих мас людей (натовпів) у кризові періоди.

Наступний рівень складають спеціальні соціологічні теорії (теорії середнього рівня), які вивчають закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, функціонування соціальних інститутів і процесів, які є невід'ємною складовою частиною певної сфери суспільного життя. Спеціальні соціологічні теорії постають як самостійний рівень соціологічного знання. Кожна з них не тільки має свій особливий предмет, категорії, комплекс термінів, а й виробляє особливий підхід до вивчення суспільних процесів і явищ, який, у свою чергу, зумовлює особливості вироблення й застосування конкретної методики.

В межах теорій середнього рівня вченими прийнято виокремлювати три групи теорій:

соціальних інститутів та організацій (соціологія сім'ї, соціологія виховання, соціологія політики, соціологія права, пізнання, ідеології, науки, релігії, мистецтва, армії, війни, промисловості, праці);

соціальних спільнот (соціологія малих груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія класу);

соціальних процесів та явищ (соціологія девіантної поведінки, соціологія конфлікту, соціологія мобільності та міграції).

Останній рівень структури соціологічного знання складають емпіричні соціологічні дослідження, скеровані на з'ясування, аналіз і узагальнення соціальних фактів: дій, вчинків і мислення людей, конкретних продуктів людської діяльності, розвитку і взаємодії створених людьми соціальних спільнот. Емпіричне дослідження є не тільки нагромадженням і відбором соціальних фактів, що підтверджують чи спростовують теоретичні гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які за допомогою соціологічних методів дослідження дають змогу зареєструвати соціальні факти, що є базою для подальших теоретичних пошуків і узагальнень.

3. Функції соціології та її роль у розвитку сучасного українського суспільства

Соціологічне знання виконує важливі функції, спрямовані на пізнання та удосконалення суспільства. Саме завдяки реалізації цих функцій соціологія здійснює безпосередній вплив на життєдіяльність суспільства в цілому, різних соціальних груп, соціальних інституцій, окремої особистості.

Визначаючи функції соціології, треба брати до уваги специфічні особливості конкретного суспільства на певному етапі його розвитку. З огляду на це, можна виокремити такі групи функцій сучасної української соціології:

теоретико-пізнавальні: полягають у нарощуванні фундаментального знання щодо структури та функціонування суспільства в цілому та його окремих елементів;

практично-політичні: їх реалізація передбачає взаємодію соціології з владними органами і полягає у сприянні ефективному управлінню соціальними процесами завдяки наданню цим органам оперативної соціологічної інформації щодо реального стану суспільства;

громадянські: полягають у методично надійному і регулярному інформуванні суспільства про сутність процесів, які в ньому відбуваються, їх причини та результати (пов'язані з формуванням громадянського суспільства в Україні).

Кожна із цих груп функцій має у своєму складі завдання, які її конкретизують. Зокрема, в межах теоретико-пізнавальної групи функцій зазвичай виокремлюють прогностичну функцію, покликану на підставі наукового (соціологічного) аналізу минулого суспільства та його сучасності формулювати прогнози щодо можливих варіантів розвитку суспільства у майбутньому.

Як зазначає відома українська дослідниця Н. Черниш, прогностична функція соціології, тобто її здатність виробляти науково обґрунтовані прогнози щодо тенденцій розвитку соціальних процесів і спільнот у майбутньому, має особливе значення у перехідні епохи розвитку суспільства, а отже, саме у наш час.

Активна роль соціології у суспільстві, на думку Е. Гіденса, виражається передусім в тому, що соціологія обов'язково передбачає соціальну критику. Це також треба розглядати як завдання, що вирішується у межах теоретико-пізнавальної функції соціології. Адже реалізація соціально-критичної функції можлива лише за умов глибокого наукового пізнання соціального світу, в тому числі його негативних феноменів (відчуження, бюрократизації, дегуманізації праці, злочинності, наркоманії тощо).

Щодо практично-політичних функцій соціології, то вони реалізуються, як зазначалось вище, перш за все завдяки наданню органам влади оперативної соціологічної інформації, необхідної для прийняття ними управлінських рішень. Реалізація даних функцій здійснюється завдяки так званій соціально-інженерній діяльності, в процесі якої наукове (соціологічне) знання трансформується безпосередньо у перетворювально-практичну діяльність.

Необхідними елементами соціально-інженерної діяльності виступають соціальне проектування та соціальні технології. Соціальне проектування – це ґрунтована на науковому (соціологічному) знанні діяльність щодо створення образу майбутнього об'єкта. Таким об'єктом у соціальному проектуванні є ті стани суспільних явищ і процесів, яких передбачається досягти.

Соціальна технологія – це визначення науково обґрунтованих засобів

реалізації образу майбутнього суспільного стану. За концепцією К. Поппера, соціальна технологія – це засіб застосування теоретичних висновків соціології у практичних цілях. Соціальна технологія безпосередньо пов'язана з соціальним проектуванням, яке не тільки створює образ майбутнього об'єкта, але й прораховує принципову можливість його досягнення. Соціальна технологія визначає засоби досягнення бажаного стану об'єкта. Реалізація цих засобів – справа соціальної інженерії. Отже, утворюється єдиний ланцюг: соціальне проектування – соціальні технології – соціально-інженерна діяльність.

З огляду на ті завдання, які реалізуються в межах практично-політичних функцій соціології, до їх складу входить така функція, як соціальне планування. Завдяки реалізації цієї функції, як зазначає Н. Черниш, соціальне планування охоплює різноманітні галузі суспільного життя на всіх його рівнях – від процесів життєдіяльності світового співтовариства, окремих регіонів і країн до життя конкретних міст та сіл, окремих підприємств, колективів тощо.

Реалізація громадянських функцій соціології, спрямованих на створення в Україні громадянського суспільства. Головною умовою цього процесу є формування та розвиток соціологічного мислення різних верств населення, окремої особистості. Під соціологічним мисленням розуміється здатність індивіда (чи соціальної групи) адекватно оцінювати свою діяльність у різноманітних сферах особистого і суспільного життя (економічній, політичній, правовій, моральній, ідеологічній, сімейно-побутовій тощо), а також передбачати її результати та наслідки як для особистісного, так і для суспільного розвитку. Успіх формування соціологічного мислення населення в цілому та окремої людини залежить від того, наскільки оперативно, повно та об'єктивно йде процес розповсюдження даних емпіричних (соціологічних) досліджень щодо реального стану українського суспільства, ефективності реалізації внутрішньої, в тому числі соціальної, політики владними органами різних рівнів; можливостей та конкретних результатів участі тих чи інших соціальних груп або окремих громадян у реформуванні суспільних відносин. За таких умов актуалізується інформаційна функція соціології як складова її громадянських функцій.

Деякі дослідники виокремлюють ще ідеологічну функцію соціології. У цьому зв'язку підкреслимо, що ідеологія – це система поглядів, ідей, оцінок, в яких відображається ставлення індивідів до дійсності, виражаються інтереси різних соціальних груп, класів, суспільств. З огляду на це, ідеологія – це упереджений погляд на суспільство, оскільки вона відображує суб'єктивне, таке, що не є ціннісно нейтральним, знання про соціальний світ. Однак, соціологія як система наукового, тобто неупередженого, здобутого спеціальними методами, об'єктивного знання про суспільство, не може мати ідеологічної функції. Проте можна погодитися з В. Ядовим, який говорить про ідеологічний вплив соціології, тобто її здатність впливати на суспільне життя, зокрема на життєдіяльність окремих соціальних груп, спільнот, колективів, окремої людини, змінюючи їх погляди на суспільство, його оцінки завдяки самому факту проведення соціологічних досліджень та оприлюднення їх результатів.

Усі функції соціології тісно пов'язані між собою і тільки їх комплексний

аналіз забезпечить достовірну картину взаємодії між суспільством та соціологією, розкриє місце й роль соціологічної науки у суспільному розвитку. Значущість соціології в подальшому реформуванні нашого суспільства тільки зростатиме. Це зумовлено по-перше, нагальною потребою у науковому обґрунтуванні реформ, що здійснюються в країні. Це передбачає всебічний аналіз та прогнозування можливих соціальних наслідків тих чи інших економічних, політичних, правових та інших нововведень, їх впливу на соціальне самопочуття населення, його матеріальне становище, настрої, протестну поведінку тощо.

По-друге, зростання ролі та значення соціальної сфери життя суспільства зумовлює необхідність «втручання соціології» у розробку соціальної політики української держави. При цьому мова йде не лише про соціально орієнтовану економіку та певну систему соціального захисту населення, але й про потребу розгалуження такої сфери діяльності держави та суспільства, як соціальна робота.

По-третє, соціологія має велике значення для становлення в Україні громадянського суспільства та правової держави. Громадянське суспільство та правова держава не дистанціюються одне від одного, а взаємодіють між собою завдяки створенню надійних та доступних каналів взаємодії. Одним із таких каналів є інститут громадської думки. Його становлення в Україні є, з одного боку, наслідком розвитку соціології, активізації соціологічних досліджень різноманітних проблем сучасного суспільства, з іншого – зростаючої громадянської самосвідомості населення, формування у нього соціологічного мислення.

Питання для самоаналізу

Охарактеризуйте спільні та відмінні риси об'єкта та предмета соціології як науки.

Які особливості категорії «соціальне» в соціології?

Як взаємодіють різні елементи структури соціологічного знання?

Чим відрізняються макро- і мікросоціологічні теорії?

Які основні завдання соціологічної науки на сучасному етапі? Чим вони зумовлені?

Охарактеризуйте основні функції соціології.

Охарактеризуйте взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство?

У чому полягають відмінності між фундаментальною та прикладною і теоретичною та емпіричною соціологією?

Що вивчають спеціальні соціологічні теорії?

Чому на сучасному етапі зростає роль соціології в процесі реформування українського суспільства

Тема 2.

ОСНОВНІ ЕТАПИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

План лекції

1. Виникнення та розвиток класичної соціології.

2. Основні школи та концептуальні напрями сучасної західної соціології.

3. Історія розвитку соціологічної думки в Україні (кн. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.).

Рекомендована література:

Основна

Дворецька Г. Соціологія: навч. посіб. / Г. Дворецька. – КНЕУ, 1999. – 338с.

Лукашевич М. Соціологія. Загальний курс: підруч. / М. Лукашевич, М. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.

Нестуля О. Соціологія: практикум модульний варіант: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, С. Ж. Везомська. – К.: Цент учбової літератури, 2009. – 272 с.

Піча В. Соціологія: короткий навчальний словник: терміни і поняття / В. Піча, А. Хорунжий, Л. Климанська, В. Савка / за ред. В. Пічі. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ – 2000»; Львів «Магнолія 2006», 2008 – 340 с.

Піча В. Соціологія: курс лекцій / В. Піча. – К.: Заповіт, 1996. – 344 с.

Примуш М. Загальна соціологія: навч. посіб. / М. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.

Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. / Є. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Соціологія: навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – 2-е вид. – К.: Знання, КОО, 2003. – 455 с.

Соціологія: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 560 с.

Танчин І. Соціологія: навч. посіб. / І. Танчин. – К.: Знання, 2007. – 351 с.

Черниш Н. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова

Арон Р. Етапи розвитку соціальної думки / Р. Арон. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.

Вебер М. Избранные произведения: пер с нем. / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

История социологии в Западной Европе и США: учеб. для вузов / отв. ред. Г. В. Осипов. – М.: Изд. группа Норма – ИНФРА, 1999. – 576 с.

История теоретической социологии. Т. 1,2 / сост. и ред. Ю. Давыдов. – М.: Канон, 1997. – Т. 1. – 496 с. – Т. 2. – 560 с.

Кравченко А. И. История зарубежной социологии: учеб. пособ. для ВУЗов / А. И. Кравченко. – М.: Культура, Академический проект, 2005. – 704 с.

Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття: посіб. / І. О. Погорілий. – К.: Либідь, 1996. – 224 с.

Соціологічна думка України: навч. посіб. / Міжнар. фонд «Відродження»; М. Захарченко, В. Бурлачук, М. Молчанов та ін. – К.: Заповіт, 1996. – 423 с.

Зміст лекції

1. Виникнення та розвиток класичної соціології

На початку XIX ст. у зв'язку із розвитком природознавства високого статусу набуло позитивне знання отримане методами спостереження та експерименту. Першим, хто теоретично обґрунтував науковість позитивних знань був французький мислитель К.-А. Сен-Сімон. Його методологічні розробки сприяли формуванню позитивізму як напряму в філософії та соціології (від лат. *positivus* - заснований на досвіді, фактах, реальний). Головне спрямування позитивізму полягало у відмові від абстрактних міркувань про суспільство, у створенні «позитивної» соціологічної теорії, яка повинна була стати такою ж доказовою і загальнозначущою, як і природничі теорії.

Продовжувачем ідей Сен-Сімона був французький вчений Огюст Конт (1798-1857 рр.). Його вважають засновником соціологічної науки, оскільки він вперше у своїй роботі «Курс позитивної філософії» вжив термін «соціологія» і висунув завдання вивчати суспільство на наукових засадах. Розвиток суспільства, за Контом, підлягає тим самим законам, що й природа, тому соціологія є частиною природознавства. Виходячи з досвіду природознавства, яке вивчало певні системи явищ, вчений стверджує, що соціологія має вивчати суспільство як систему.

О. Конт поділяв соціологію на дві частини: «соціальну статіку» (або теорію суспільного порядку, яка вивчає умови існування і закони функціонування соціальної системи, її структуру та елементи) і «соціальну динаміку» (або теорію суспільного прогресу, яка досліджує закони розвитку і зміни соціальних систем).

Соціальна статіка досліджує основи і причини цілісності, стабільності суспільства. Дана концепція спрямована проти індивідуалістичних теорій, спроб розглядати суспільство як продукт договору між індивідами. У соціальній статистиці головним є питання природи соціального зв'язку, взаємодії елементів соціального організму, що існують за всіх історичних умов. Тут в О. Конта на передній план виходить органічно пов'язане з ідеєю еволюції поняття «система», яке дотепер є одним з центральних із соціології.

Закони соціального розвитку О. Конт досліджує в соціальній динаміці. Він вважає, що соціальний прогрес проходить три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну.

О. Конт був першим мислителем, який обґрунтував необхідність використання в соціології наукових методів. Основними для цієї науки є спостереження і експеримент (оперті на соціологічну науку), метод порівняння (соціальних процесів, різних суспільств, різних станів одного й того ж суспільства) та історичний метод (дослідження послідовних станів суспільства з врахуванням тісного зв'язку минулого, сучасності й майбутнього).

Ідеї О. Конта були уточнені, поглиблені й розвинуті англійським філософом і соціологом Гербертом Спенсером (1820-1903 рр.). Він є автором таких праць: «Вивчення соціології», «Принципи соціології», «Основи соціології», «Соціологія як предмет вивчення». Загальновизнана заслуга Спенсера полягає у застосуванні принципу еволюції як методологічної основи будь-якого знання, що дало змогу розглядати суспільство з точки зору поступальності його

розвитку. Соціальна еволюція, за Спенсером, – це прогресивний розвиток суспільства по шляху його ускладнення і вдосконалення діяльності соціальних інститутів. Основними складовими еволюції, в тому числі соціальної, є: інтеграція – перехід від простого до складного; диференціація – перехід від однорідного до різнорідного; зростання порядку – перехід від невизначеного до визначеного.

Вчений виділяє три види еволюційних процесів: неорганічний, органічний, що стосується живої природи, і надорганічний, який здійснюється у суспільстві.

Г. Спенсер виокремив два типи суспільств: військове та індустріальне. Військове суспільство характеризується централізованим контролем та ієрархічною системою влади, в ньому понад усе ціниться дисципліна, а церква схожа на військову організацію. В індустріальному суспільстві переважає промисловість і торгівля, з'являється політична свобода, стає гнучкішою соціальна організація. Головною ознакою суспільного розвитку Спенсер вважав розподіл праці, який веде до становлення індустріального суспільства.

Окремий напрям у соціологічній науці представляв німецький філософ, економіст Карл Маркс (1818-1883). Його соціологічна теорія стала наслідком застосування філософського матеріалізму і матеріалістичної діалектики до вивчення суспільства, розуміння історії людства. Монізм (філософське вчення, яке основою всього суцього визначає одне начало – матерію або дух) матеріалістичного розуміння історії полягає у тому, що Маркс розглядав її як живий організм, де взаємодіють не випадкові чинники, а функціонально залежні елементи єдиного цілого, підвладного дії певних об'єктивних закономірностей соціального розвитку. Визначальними серед них вважав економічні закономірності, відокремивши із сукупності суспільних явищ матеріальні відносини. Саме їх сукупність поряд з виробничими відносинами, на його думку, становить економічну структуру (базис) суспільства, на який опирається юридична, політична, ідеологічна надбудова.

У дослідженні суспільних явищ це дало змогу використати критерій повторюваності, завдяки чому стало можливим виділити спільне в соціальному устрої різних країн, застосувати поняття «суспільно-економічна формація» - історично окреслений тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Спосіб виробництва – це єдність продуктивних сил і виробничих відносин. У марксистському вченні характеризуються п'ять суспільно-економічних формацій: первісна, рабовласницька, феодална, капіталістична й комуністична (з першою фазою — соціалізмом). Кожна з них створює послідовні сходинки історичного процесу, завершуючись комунізмом, який у майбутньому має перемогти у всесвітньо-історичному масштабі. Зміна різних епох в історії людства розглядалась як закономірний процес зміни прогресуючих з кожною епохою способів виробництва. В основі їх зміни – постійна суперечність між рівнем продуктивних сил і певними виробничими відносинами, яка виявляється у боротьбі антагоністичних класів і вирішується соціальною революцією. Пролетаріат, вважав Маркс, саме той клас, який, здобуде перемогу в соціалістичній революції, приведе до звільнення суспільства від усіх форм експлуатації, до безкласової, комуністичної формації.

Марксизм відрізняється від інших суспільних теорій претензіями на єдність теорії і практики. Якщо інші соціальні теорії, як правило, не претендували на їх практичне втілення, не ставили за мету змінити світ, задовольняючись його поясненням, то марксизм був насамперед програмою суспільного переустрою. Твердження Маркса про месіанську роль пролетаріату виявились утопічними.

Одним з творців соціології як науки, професії та навчального предмета є французький філософ, соціолог Еміль Дюркгейм (1858-1917 рр.). Коло його наукових інтересів формували такі проблеми теоретичної соціології, як природа суспільства, інтегративна основа, «здоровий» і «патологічний» його стани, методи соціологічного дослідження, статус соціології як науки. У 1896 р. в університеті міста Бордо він очолив першу у Франції кафедру соціології. З 1898 по 1913 рр. редагував журнал «Соціологічний щорічник» (12 томів).

Е. Дюркгейм продовжував традиції позитивізму, вважаючи соціологію близькою до природничих наук з характерним для них індуктивним методом і принципом об'єктивного спостереження. У своїй роботі «Метод соціології» він формулює правила соціологічного пізнання, які мали гарантувати об'єктивність та ефективність наукового пошуку. Основне з них: соціальні факти потрібно розглядати як предмети. Згідно з ним суспільство як реальність слід вивчати ззовні, об'єктивними методами. Досліджувати потрібно не поняття про соціальну реальність, а її безпосередньо. Звідси ще одне правило: соціальні факти слід пояснювати іншими соціальними факторами.

Соціологія, за Дюркгеймом, є наукою про соціальні факти – ідеї, норми, цінності, вироблені колективною свідомістю людей. Їх вплив на індивідів здійснюється через соціальні інститути (правові, релігійні). Е. Дюркгейм активно займався аналізом змін у суспільстві, особливо розвитком розподілу праці у процесі індустріалізації. Він вважав, що розподіл праці значно послаблює роль релігії як основи соціального зв'язку. З посиленням розподілу праці люди набувають більшої взаємозалежності, бо їх потреби задовольняються внаслідок праці багатьох людей, а процеси і зміни у світі настільки стрімкі та інтенсивні, що не всі здатні включитись у них. Внаслідок швидкого оновлення соціального життя розривається традиційний порядок і моральні устої, підтримувані релігією. У суспільстві стає дедалі більше людей, які живуть без усвідомлення мети, сенсу, відчувають свою непотрібність і незатребуваність. З цим процесом Дюркгейм пов'язував виникнення та існування явища «аномії». Аномія – стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Велику увагу вчений приділяв проблемам самогубства, розглядаючи його як дію людини, невдоволеної життям, як соціальний факт, породжений соціальним середовищем. Автор переконаний, що саме аномія суспільства є головним, могутнім генератором самогубств: число самогубств є обернено пропорційним до ступеня інтеграції тих соціальних груп і спільнот, до яких цей індивід належить.

Значний внесок у соціологію кінця XIX – початку XX ст. зробив німецький вчений Макс Вебер (1864-1920), автор праць з економіки, права,

філософії, історії та соціології. Найбільш відомими серед них є: «Протестантська етика і дух капіталізму», «Про категорії розуміючої соціології», «Історія господарства», «Місто». Найвагоміша його заслуга полягає у розвитку методологічних аспектів соціології. Він є основоположником так званої «розуміючої соціології», теорії соціальної дії.

На відміну від О. Конта і Е. Дюркгейма, М. Вебер вважав, що закони суспільства є принципово відмінними від законів природи. А тому необхідно розвивати два типи наукового знання - науку про природу (природознавство) і науку про культуру (гуманітарне знання). Так, як соціологія перебуває на межі між цими двома сферами, то вона повинна запозичити у природничих дисциплін причинно-наслідкове пояснення дійсності і дотримання точних фактів, а у гуманітарних – метод розуміння і віднесення до цінностей.

Головним інструментом пізнання у М. Вебера є «ідеальні типи». Це такі конструкції, схеми соціальної дійсності, які існують в уяві науковців. Під «ідеальним» соціолог має на увазі не той тип, до якого суспільство має прагнути, а той, який містить найбільш істотні, типові риси соціальної дійсності і може служити еталоном для порівняння із соціальною реальністю. Ідеальні типи мають вивчатися соціологією в тій формі, в якій вони стають значимими для окремих індивідів, у якій ті орієнтуються на них у своїх діях. Соціальні дії індивідів – це дії, які співвідносять з діями інших осіб і орієнтовані на них. М. Вебер виділяє чотири типи соціальної дії: цілераціональну, ціннісно-раціональну, афективну й традиційну.

Цілераціональна дія передбачає виразне уявлення людиною своєї мети і засобів її досягнення та зворотну реакцію інших людей на свої дії; критерієм раціональності є успіх. «Цілераціонально, – пише Вебер, – діє той, хто орієнтує свою дію відповідно до мети, засобів і побічних наслідків; і при цьому раціонально зважає як співвідношення затрат і цілей, так і цілей щодо побічних наслідків».

Ціннісно-раціональна дія зумовлена свідомою вірою в етичні, естетичні, релігійні цінності, відповідно до яких і відбувається ця дія, незалежно від того, чи принесе вона успіх, чи ні. «Чисто ціннісно-раціонально, – читаємо у працях М. Вебера, – діє той, хто, не враховуючи можливі наслідки, діє відповідно до своїх переконань і виконує те, чого, як йому здається, вимагає від нього його обов'язок, його розуміння достоїнства, краси, його релігійні приписи, пієтет або важливість якоїсь... «справи». Ціннісно-раціональна дія... завжди є дією відповідно до «заповідей» або «вимог», які той, що діє вважає обов'язковими для себе».

Афективна дія – дія під впливом афектів і почуттів. У випадку афективної дії, так само, як і у випадку ціннісно-раціональної, метою дії є власне сама ця дія, а не результат чи успіх.

Традиційна дія – це дія під впливом звички, традиції.

Реальна поведінка індивіда, на думку Вебера, визначається, як правило, двома і більшою кількістю видів дії: у ній присутні і цілераціональні, і ціннісно-раціональні, й афективні, і традиційні моменти. У різних типах суспільств домінують певні її види: у традиційних суспільствах переважає традиційний та афективний типи соціальної дії, в індустріальному – ціле і ціннісно-раціональний.

Зростання ролі цілераціональної дії призводить до того, що в суспільстві раціоналізується спосіб ведення господарства та управління. Цей процес стосується не тільки економіки, але й політики, науки, культури. Це супроводжується зростанням ролі науки, яка, за Вебером, є чистим втіленням принципу раціональності.

Суттєвим є внесок М. Вебера у соціологію релігії. Порівнюючи провідні релігійні системи Індії, Китаю з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку, що деякі аспекти християнської віри мали великий вплив на розвиток капіталізму.

Окремим напрямом його наукових досліджень була соціологія політики і права. Метод розуміючої соціології дав змогу по-новому оцінити зміст і механізми влади. Легітимне (ненасильницьке) панування людини над людиною можливе, за Вебером, лише тоді, коли підлеглі усвідомлюють користь того, що ними керують інші люди. Беручи до уваги підстави для такого розуміння, він відповідно виділяє три чистих типи панування:

традиційне – базується на звичаях, традиціях певної поведінки, певного типу підкорення. Найбільш чистим його типом є панування патріархальне: батька родини, царя;

харизматичне – спирається на безперечну довіру до лідера. Харизматичний лідер – не просто старша за посадою людина, а обов'язково вождь, за яким ідуть послідовники. Харизмою (Божим даром) наділені великі полководці, видатні політики, пророки;

легальне – ґрунтується на довірі до права, закону, згідно з яким підкоряються не особистості, а чинним законам.

Розглядаючи систему легального панування, М. Вебер значну увагу приділяє аналізу апарату влади – бюрократії, вбачаючи в ньому технічно найчистіший тип легального панування, найраціональнішу форму здійснення влади. Його дослідження започаткували концепції наукового управління суспільством, а проблеми, які він розглядав, є і нині провідними в соціології.

2. Основні школи та концептуальні напрями сучасної західної соціології

В даний час у кожній навчальній дисципліні, в тому числі і в соціології, існує багато теорій різного ступеня узагальнення. Для того щоб виявити «системні взаємозв'язки» між ними і їх відношення до різних форм емпіричного знання Т. Кун в роботі «Структура наукових революцій» ввів поняття наукової парадигми. Вчений розглядає парадигму як певну модель постановки проблеми та її розв'язання, а також систему певних вихідних положень («систему онтологічних постулатів»), що констатують наукову картину світу.

У межах сучасної соціології виділяють різні парадигми. Одним із варіантів є поділ на структурні та інтерпретативні парадигми.

Структурні парадигми досліджують та описують суспільство на макрорівні, а тому вони ще мають назву макросоціологічні. Структурні парадигми поділяються на функціоналістські та конфліктні.

Засновниками та прибічниками функціоналістських парадигм були: Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон.

Основні засади функціоналістських парадигм:

розгляд суспільства як системи взаємопов'язаних структур, що складають його і утворюють єдине ціле; всі елементи системи залежні один від одного в силу різних виконуваних ними функцій;

розуміння соціальних інститутів (держави, церкви, профспілок тощо) не стільки як самостійних утворень, скільки частин соціальної системи, які впливають на функціонування всього суспільства;

визнання індивіда (діючої особистості) як основного елемента системи; він входить до соціальної структури суспільства через виконувану ним соціальну роль;

твердження, що суспільне життя залежить від солідарності, засновується на взаємодії та співробітництві діючих у ньому індивідів;

положення про те, що в основі соціального життя лежать норми й цінності; воно включає певні обов'язки людей і необхідність соціального контролю;

висновки, що соціальні системи є інтегрованими і тяжіють до стабільності; дисфункції у суспільстві є ненормальним, патологічним станом, який слід долати; велику роль у цьому відіграє соціологія, бо саме вона здатна виявляти соціальні відхилення і попереджати про них відповідні соціальні інститути.

У 50-х рр. ХХ ст., функціоналістський підхід до пояснення суспільства, який наголошував на рівновазі, стабільності, гармонії, порядку, солідарності, вступає в протиріччя з реальними подіями у суспільстві, яке характеризувалося надмірною конфліктністю. З цього часу популярності набувають конфліктні парадигми.

Фундаментальні положення даних парадигм були розвинуті такими вченими, як: К. Маркс, Г. Зіммель, Л. Гумплович, Р. Мілс, Р. Дарендорф, Л. Козер.

Основні засади конфліктних парадигм:

конфлікти та колізії – невід'ємний атрибут внутрішнього життя суспільства;

розв'язання одних конфліктів і народження інших – основа для постійних еволюційних змін у суспільстві;

суспільство завжди суперечливе, але разом з тим і єдине ціле, тому що в ньому завжди є групи з різними інтересами, причому одні мають користь за рахунок інших;

соціальні конфлікти мають радше позитивне значення для суспільства, оскільки сприяють його адаптації до змін, появи нового й прогресу у кінцевому підсумку;

соціальні конфлікти вимагають соціального контролю з метою недопущення соціальних вибухів і повної руйнації соціальної системи; соціологія займає провідне місце у профілактиці конфліктів та їх оптимальному розв'язанні.

У 60-і рр. ХХ ст. виникла нова наукова галузь знання конфліктологія –

прикладна наука з практичного врегулювання конфліктів. Конфліктна парадигма широко використовується також у транзитології – новому науковому напрямку, який вивчає соціальні зміни.

Як функціоналістські, так і конфліктні парадигми поодиноці мають вузьку сферу практичного вжитку. Застосовуючи виключно функціоналістські парадигми, дослідники роблять наголос на стабільності, рівновазі у суспільстві і не можуть пояснити чому ж у соціумі наявні конфлікти. Застосовуючи переважно конфліктний підхід, важко пояснити, чому суспільство буває солідарним. Тому найбільш плідним вважається такий узагальнений підхід, який би передбачав органічне поєднання переваг обох парадигм з метою здобуття об'єктивного системного всеохоплюючого знання про суспільство.

Інтерпретативні парадигми досліджують мікропроцеси та мікроявища суспільного життя, тобто вивчають людину в її повсякденному житті, аналізуючи здебільшого її міжособистісні взаємовідносини.

Виникнення цих парадигм припадає на 50-і рр. ХХ ст. Сукупність їх об'єднана у напрям, який носить назву – соціологія повсякденного життя або гуманістична соціологія.

До інтерпретативних парадигм належать: символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, етнометодологія та теорія соціального обміну.

Символічний інтеракціонізм – соціологічна парадигма, що аналізує соціальні взаємодії між людьми через спільні для її учасників смисли їх взаємних реакцій: висловлювань, вчинків, жестів, міміки тощо.

Термін «інтеракція» (взаємодія) введений у науковий обіг американським вченим Г. Блумером, авторство ж концепції символічного інтеракціонізму належить представнику Чиказької школи соціології Дж. Міду.

Взаємне порозуміння, ефективна комунікація можливі у тому випадку, коли люди надають однакового тлумачення символам, що застосовуються під час взаємодії. Завдання соціології – озброїти людину знаннями з метою оволодіння засобами інтерпретації сенсу речей і дій людей.

Н. Смелзер вважає, що символи, на які реагують люди, можуть бути: слова, предмети, дистанція між людьми, що спілкуються, вираз обличчя, жести, вчинки.

Для символічного інтеракціонізму характерим є:
розуміння суспільства як символічної взаємодії людей та груп;
у процесі взаємодії люди конструюють об'єкти і змінюють зовнішнє середовище;

взаємодія розглядається не як взаємодія усталених соціальних ролей, а як реально існуючих, сповнених внутрішніх суперечностей, почуттів та емоцій, людей.

Феноменологія – соціологічна парадигма, що спирається на дослідження життєвого світу людини, який конструюється суб'єктивно кожним індивідом. Прибічниками цієї парадигми є А. Шюц, Т. Лукман, П. Бергер. Дані автори працюють у напрямках подальшого розвитку «розуміючої соціології» М. Вебера. Феноменологічна парадигма у викладі цих вчених оцінюється дослідниками як крайній суб'єктивізм.

А. Шюц зауважує, що феноменолог не має відношення до самих об'єктів. Його цікавлять їх значення, конституційовані діяльністю людського розуму. Кожна мисляча людина мислить по-своєму.

Основними принципами феноменологічного підходу до розуміння й пояснення соціальної реальності виступають наступні положення:

соціальна реальність є існуючий до нас інтерсуб'єктивний світ;

люди можуть прилучитися до цього світу лише шляхом накопичення власного досвіду взаємодії з оточуючими їх людьми. Основну роль у цьому відіграє виховання у сім'ї та навчання у школі;

таке прилучення дозволяє ставити перед собою реальні цілі та досягати їх;

соціальна дія – це продумана, осмислена і спланована поведінка людини у її духовній взаємодії з іншими людьми.

Етнометодологія – соціологічна парадигма, яка спирається на дослідження смислів поведінки шляхом спостереження за рутинною, щоденною практикою людей. Термін походить від «етнонаука» - зачаткові знання у примітивних первісних суспільствах. Розвиток етнометодології пов'язаний з іменами Г. Гарфінкеля, та Е. Гофмана. Вони широко використовували методи етнографії та соціальної антропології для дослідження людини у її повсякденних взаємодіях. Як стверджує Е. Гіденс етнометоди – це «народні, непрофесійні методи, які люди застосовують, коли хочуть зрозуміти що кажуть інші і що вони роблять». Етнометодологи звертають увагу на мовну комунікацію (вербальну і невербальну), традиції, правила культури соціальний контекст, що у словах не виражений.

Теорія соціального обміну – соціологічна парадигма, яка тлумачить соціальне життя через процес обміну між людьми винагородами і витратами через призму взаємовигоди суб'єктів взаємодії.

Автори цієї парадигми – Д. Хоманс та П. Блау. На їхню думку мета соціального обміну, як і економічного – максимізація користі і мінімізація витрат при соціальній взаємодії. Вона заснована на досконалій системі винагород і покарань та спрямовує розвиток суспільства у напрямку соціального прогресу у сторону добра та зменшення зла. Вчені виокремлюють п'ять основних положень (гіпотез) соціального обміну, на підставі яких можлива взаємодія людей.

Гіпотеза успіху (якщо людина під час здійснення дії має нагороду, то у майбутньому вона намагається її повторити).

Гіпотеза стимулу (людина намагається відтворити схожі умови при отриманні винагород у минулому).

Гіпотеза цінності (чим цінніша винагорода, тим вища вірогідність відповідної дії).

Гіпотеза голодування – насичення (коли потреби задовольняються, тоді люди докладають менше зусиль).

Гіпотеза фрустрації – агресії (коли людина не отримує очікуваної винагороди, то вона піддається негативним емоціям).

Для всіх інтерпретативних парадигм характерно:

зосередження уваги на суб'єкті соціальної дії і акцент на повсякденних взаємодіях людей, які мають вираз у словах, міміці, жестах, розповідях про власне життя;

намагання авторів досягти максимальної об'єктивності у методах дослідження і разом з тим - максимально суб'єктивне тлумачення того, що вивчається;

широке використання якісних методів дослідження;

тісний зв'язок з психологією, політикою;

намагання пояснити соціальні процеси психологічними.

Самостійною парадигмою в історії соціологічної думки виступає інтегральна соціологія російського, а згодом американського соціолога П. Сорокіна (1889-1968). Суспільство Сорокін визначає як сукупність людей, які перебувають у процесі спілкування і взаємодіють в одному соціокультурному просторі. Взаємодія, згідно з його вченням, – це найпростіша модель соціального явища, її елементами виступають індивіди, акти (дії) і провідники спілкування (символи інтеракції), тобто мова, писемність, музика, мистецтво, гроші тощо. Сорокін вирізняє різні типи взаємодії і формулює завдання соціології: вона повинна досліджувати соціальні явища, які можна спостерігати, тобто поведінку людей, які взаємодіють і живуть у середовищі «собі подібних».

Окремими проблемами для соціології, у розробку яких Сорокін вносить свою вагому лепту, є:

проблема реформ і революцій, у розв'язанні якої Сорокін займає позиції поступового реформування суспільства;

проблема соціальної рівності, яку він відмовляється розуміти абстрактно чи в дусі марксизму;

проблема соціальної стратифікації; згідно з Сорокіним, суспільство поділяється не на класи-антагоністи, а на страти, групи, які складають різноманітну соціальну структуру суспільства;

проблема соціальної мобільності, яку Сорокін розв'язує через визнання рухомості меж страт та можливості людей вільно пересуватися з однієї страти до іншої, по вертикалі та по горизонталі, відкрите демократичне суспільство з рівними правами і шансами для всіх громадян це суспільство інтенсивної соціальної мобільності.

Однак найважливішою складовою творчого доробку П.Сорокіна є, безумовно, його теорія соціокультурної динаміки. Соціокультурна реальність, як нескінченна багатоманітність, охоплює всі можливі прояви соціальної діяльності людини і складається з соціокультурних феноменів різних рівнів. Найвищий з них – соціокультурна суперсистема; системи нижчого рівня – мова, етика, релігія, мистецтво, наука. Історія для Сорокіна – процес закономірних змін всередині соціокультурних систем та наступної заміни однієї суперсистеми іншою. Такий перехід супроводжується радикальною трансформацією соціальних інститутів, норм і цінностей, що знаходить свій прояв у соціальних і культурних кризах, революціях та війнах.

Сучасний йому стан західної культури Сорокін діагностує як

кризовий. Але це, зрештою, є нормальним, бо будь-яка цивілізація переживає стадії зародження, розквіту й руйнації: одна система цінностей стає застарілою, на зміну їй приходить інша. У майбутньому з'явиться нова цивілізація, яка виникне внаслідок конвергенції, тобто станеться набуття різними системами, наприклад, капіталізмом і соціалізмом, загальних або подібних ознак з подальшим злиттям у якісно нове єдине суспільство, в якому будуть збережені позитивні риси й цінності одного й другого ладу. Це, врешті, приведе до утворення змішаного соціокультурного типу, який за сприятливих умов може перерости у «інтегральний порядок» в цілому світі.

В останній чверті ХХ ст. у західній соціологічній думці з'явилися дві нові потужні теорії, в яких було зроблено спробу осмислення нових соціальних реалій у двох великих сферах суспільного життя: соціально-економічній та соціокультурній. Ідеться про теорії постіндустріального суспільства та постмодернізм. Якщо теорії постіндустріального суспільства виступила продовженням теорії індустріальної фази суспільного розвитку, то соціологічний постмодернізм став відносно новим феноменом, пов'язаним із принциповою зміною ролі культури в житті сучасного соціуму.

Основою концепції постіндустріального суспільства є оцінка нового соціуму останньої чверті ХХ ст. як такого, що докорінним чином відрізняється від суспільств, які існували до нього впродовж всієї історії людства. В 1973 р. американський вчений Д. Белл в роботі «Постіндустріальне суспільство, яке наближається» вперше виокремив три великі епохи людської історії та обґрунтував існування доіндустріального (аграрного, традиційного), індустріального та постіндустріального станів.

Постмодерністська доктрина акцентує увагу на процесі формування специфічного, невідомого раніше типу відносин між людиною і суспільством, коли особистісні риси стають однією з домінант соціального поступу, а розвиток людини (унікального творчого суб'єкта) виявляється джерелом глобальних економічних, політичних, соціальних, культурних трансформацій.

Прихильники теорії постмодернізму стверджують, що в історико-культурному розвитку людства можна вирізнити три фази: премодерн (або премодерніті), модерн (або модерніті) й постмодерн (або постмодерніті). Відповідно в теоретичних відображеннях цих фаз також знайдемо тріаду: класика, модернізм і постмодернізм. На початку ХХ ст. зіткнення між класикою і модернізмом втілювалося в домінуванні індустріального суспільства над доіндустріальним (аграрним, традиційним) у сфері переважно культурних явищ і процесів. Постмодерний стан вважається властивим одночасно всім сферам суспільного життя постіндустріального суспільства. Тому, наприклад, Е. Гіденс постійно наголошує на синонімічності понять «постмодерну» та «постіндустріального суспільства».

3. Історія розвитку соціологічної думки в Україні (кн. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.).

Початком української соціологічної науки прийнято вважати діяльність Женевського гуртка українських вчених у 80-х рр. ХІХ ст. (М. Драгоманов,

С. Подолинський, Ф. Вовк), а також таких видатних дослідників, як М. Грушевський, М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський та ін.

Для цього етапу характерним є те, що українська соціологія перебуває під впливом західної соціологічної думки, а також те, що українські вчені не були фаховими соціологами і займалися соціологічною проблематикою в контексті своїх філософських, історичних, правових чи економічних досліджень, вивчаючи тільки окремі проблеми суспільного життя. Жоден з українських вчених у той час не створив власної цілісної теорії.

Найвидатнішим представником Женевського гуртка, одним із його засновників та редактором журналу «Громада» був відомий український історик, Михайло Драгоманов (1841-1895). Коло його соціологічних інтересів було широким і доволі різноманітним. Так, учений приділяв чимало уваги аналізу соціологічної методології, працював у сфері філософії історії, сприяв розробці теорії соціального прогресу, був одним із фундаторів української політичної соціології, в межах якої вивчав проблеми влади та федералізму. Вчений одним із перших не лише в українській, але й у російській суспільно-політичній думці в теоретичному плані і в розробці політичної стратегії сформулював основні ідеали розвитку громадянського суспільства. У його розумінні, суспільство мало складатися з вільних, економічно і соціально забезпечених індивідів, діяти на основі громадської ініціативи й асоціації, мало поєднувати в собі приватні та колективні інтереси та розв'язувати суперечностей між ними – на засадах взаємоповаги, діалогу та компромісів, знаходячи суспільні цілі та завдання.

Сергій Подолинський (1850-1891) у наукових і публіцистичних працях поєднав марксистські і соціал-дарвіністські погляди з теорією соціальної солідарності. Учений доводить, що на перших етапах соціального розвитку домінують елементи боротьби, у тому числі між класами. Одним з джерел такої боротьби є додаткова вартість, а наслідком – соціальна неоднорідність у суспільстві. Проте, чим вищим стає рівень соціальної боротьби, тим більше посилюється потреба людей у зближенні та солідарності. В майбутньому як зазначав дослідник, люди прагнутимуть не до боротьби, а до об'єднання у громади, бо соціальна злагода краща, ніж боротьба. Надалі закони Дарвіна діятимуть також, але проявлятимуться вони у тому, що індивіди прагнутимуть завоювати перші позиції у науці, мистецтві, в сфері морального вдосконалення особи. С. Подолинський є автор першої української праці соціологічного характеру «Ремесла і хвабрики на Україні» (Женева, 1880).

Еволюціоністських поглядів дотримувався і відомий український антрополог та етнограф Федір Вовк (1847-1918). На його думку соціальні явища як і явища природи розвиваються у безперервному і поступовому русі. Соціальне ж учений вважав продовженням природного. Соціологія, як гадав Ф. Вовк, – наука про громадське життя, і вона разом з деякими іншими науками, такими, як археологія чи етнографія становить єдину науку про людину – антропологію.

Окрему сторінку соціологічної спадщини України на рубежі XIX-XX ст. представляли ідеї Михайла Грушевського (1866-1934). Соціологічні погляди вченого формувалися під впливом Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля та

М. Вебера. Вершиною його наукових соціологічних поглядів стала праця «Початки громадянства» (генетична соціологія), опублікована 1921 р. у Відні. Провідною ідеєю твору стало обґрунтування основних закономірностей становлення і розвитку суспільства. Автор «генетичної соціології» виділяє три стадії суспільства – початки суспільної організації, племінно-родову організацію та класово-державний устрій. На кожній із цих стадій діють основні детермінуючі чинники соціального розвитку: на початках суспільної організації переважаючим є біологічний чинник, при переході до родо-племінної общини домінує психологічний фактор, а з виникненням класового суспільства і держав – економічний.

В заключній частині «Початків громадянства» – «Українських переживаннях», яку автор не встиг закінчити, досліджується проблема становлення українського суспільства. Грушевський опрацьовує багатий етнографічний матеріал, наукову спадщину своїх попередників – М. Зібера, М. Сумцова, Ф. Вовка та ін. Ця частина «генетичної соціології» цінна тим, що вперше в історії українського суспільствознавства була зроблена узагальнена спроба сформулювати сучасну концепцію розвитку українського суспільства й української нації.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної соціології цього періоду здійснив філософ, правник Богдан Кістяківський. Вчений вважав, що автоматичне перенесення природничо-наукового мислення в соціологію не дозволяє пізнати особливості соціального світу. Виступав з аналізом моральної оцінки соціальних явищ, заперечуючи класову доктрину марксизму. Велику роль у суспільстві відводив елементам культури, які в стабільній спільноті перетворюють владу й усі її атрибути в елементи суспільної свідомості. Якщо ж цього не відбувається, то в суспільстві переважає правовий нігілізм, який призводить до соціальних збурень.

Питання для самоаналізу

Розкрийте суть концепції «соціологізму» Е. Дюркгейма.

Охарактеризуйте внесок К. Маркса у розвиток соціології.

У чому полягає зміст «розуміючої» соціології М. Вебера?

Вкажіть, чому структурні парадигми називають макросоціологічними, а інтерпретативні – мікросоціологічними?

Охарактеризуйте основні засади функціоналістських парадигм.

Чому інтерпретативні парадигми об'єднані у напрям під назвою «соціологія повсякденного життя»?

Назвіть представників та охарактеризуйте основні ідеї феноменологічної соціології.

Охарактеризуйте п'ять основних гіпотез теорії соціального обміну?

Охарактеризуйте внесок П. Сорокіна у розвиток світової соціології.

Охарактеризуйте роботу М. Грушевського «Початки громадянства» (генетична соціологія).

Тема 3.

СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СИСТЕМА

План лекції

- 1. Суспільство як категорія соціології: дефінітивний аналіз.**
- 2. Типологія суспільств.**
- 3. Соціальна структура суспільства.**
- 4. Теорія соціальної стратифікації.**

Рекомендована література

Основна

Дворецька Г. Соціологія: навч. посіб. / Г. Дворецька. – КНЕУ, 1999. – 338с.

Лукашевич М. Соціологія. Загальний курс: підруч. / М. Лукашевич, М. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.

Піча В. Соціологія: курс лекцій / В. Піча. – К.: Заповіт, 1996. – 344 с.

Примуш М. Загальна соціологія: навч. посіб. / М. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.

Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. / Є. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Соціологія: навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – 2-е вид. – К.: Знання, КОО, 2003. – 455 с.

Соціологія: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 560 с.

Танчин І. Соціологія: навч. посіб. / І. Танчин. – К.: Знання, 2007. – 351 с.

Черниш Н. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова

Балабанов А. Социальное неравенство: факторы углубления депривации / А. Балабанова, Е. Балабанова // Социологические исследования. – 2003. - №7. – С. 34-43.

Гидденс Э. Стратификация и классовая структура / Э. Гидденс // Социологические исследования. – 1992. - №11. – С. 107-121.

Іващенко О. Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні дослідження / О. Іваненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. - №4. – С. 29-55.

Структурні виміри сучасного суспільства: навч. посібник / за ред. С. Макеєва. – К., 2006. – С. 209-243.

Зміст лекції

1. Суспільство як категорія соціології: дефінітивний аналіз

Соціологічна думка від свого зародження постійно намагалася пізнати сутність, основні засади функціонування та найхарактерніші особливості суспільства як соціального феномену. Так, античні філософи, зокрема Аристотель, Платон, ототожнювали суспільство з державою. У середньовіччі поширеною була думка про те, що суспільство виникло внаслідок домовленості людини з Богом; у період нового часу побутувала ідея суспільного договору між людьми, внаслідок якого постало суспільство, хоча деякі філософи, зокрема, Д. Дідро вважали, що життя людей завжди було суспільним.

Якісно нове розуміння категорії «суспільство» запропонувала соціологія в середині XIX – на початку XX ст. Так, О. Конт і Г. Спенсер вважали його динамічним утворенням, що, як і кожний живий організм, перебуває у постійному розвитку, виявляючи здатність до саморегулювання. Е. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях. Для М. Вебера суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій.

Суспільство є високоабстрактною категорією, витвореною на перетині соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, надзвичайно складним соціальним феноменом, що зумовило різні тлумачення його.

Узагальнюючи вищевказані уявлення про суспільство Н. Черниш визначає його як – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, в якій знаходить вияв їх взаємозалежність один від одного.

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

спільна територія, яка становить основу соціального простору, що в ньому проживають, взаємодіють, формують і розвивають між собою взаємозв'язки члени суспільства. Зазвичай вона збігається з державними кордонами;

загальноприйнята система норм і цінностей, система культури, що є основою зв'язків між людьми. Завдяки цьому суспільство має велику інтегруючу силу. Воно соціалізує кожну людину, кожне покоління людей, підпорядковуючи їхню поведінку чинним нормам і включаючи її до загальної системи зв'язків;

здатність підтримувати й постійно відновлювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків, забезпечувати стійкість соціальних утворень. Стійкість суспільства, на думку Р. Мертона, зберігається завдяки наявності фундаментальних цінностей, які засвоюються спільнотою індивідів, а на думку Е. Шилза, - завдяки владі, що забезпечує контроль над усією територією і нав'язує відповідну систему цінностей;

автономність, саморегуляція, саморозвиток, що забезпечуються тими інститутами й організаціями та на підставі тих норм, принципів, традицій і цінностей, які виникають у самому суспільстві. Суспільство здатне без втручання зовнішніх сил створювати для людей такі форми організації та умови їх життя, які необхідні для задоволення їхніх потреб, їхнього самоутвердження й само-реалізації.

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему. Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їхні зв'язки, взаємодії та взаємини.

Суспільство складається з значної кількості індивідів, але не становить собою простої їх суми, це не сумарна, а цілісна система з якостями, яких не має в жодного зі складових її елементів окремо. Залежно від різноманітних підходів до розуміння суспільства як певної системи розрізняють і способи розгляду його структури.

В українській філософсько-соціологічній літературі найпоширенішим є системний підхід із виокремленням трьох рівнів аналізу: у ньому макро- і макрорівні доповнюються мезорівнем. Таке бачення рівнів дослідження дещо відрізняється від прийнятого у західних системних дослідженнях, які спира-

ються на традиційно-кібернетичний підхід з його макро і мікрорівнями, де в першому випадку наголос ставиться на організації і функціонуванні суспільства як єдиного цілого, а в другому – на дослідженні й тлумаченні дій індивіда. Уведення особливої проміжної ланки – мезорівня – дозволяє соціологам скерувати науковий пошук на соціальні спільноти, які нині стають центральною категорією соціології.

Щодо питання походження суспільства, то апелюючи до різних чинників, що зумовлювали цей процес вчені називають такі концепції: інструментальну, сексуальну, критичну, гендерну та семантичну.

2. Типологія суспільств

Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «держава», «країна», з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Країна – частина світу чи територія, яка має певні кордони і користується державним суверенітетом. Держава – політична організація цієї країни. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, американські соціологи Герхард Ленські та Джерард Ленські, беручи за основу головний спосіб здобуття засобів до існування, виокремлюють: суспільства мисливців і збирачів; садівничі, аграрні та промислові.

Досить часто вживаною є історична типологія суспільств. У загальних рисах вона окреслена Е. Гіденсом. Згідно з нею виокремлюють два типи суспільств: ранні (суспільства мисливців, збирачів, скотарські, аграрні, традиційні) та сучасні типи. Останні в свою чергу поділяються на:

суспільства першого світу (існують від XVIII ст. і дотепер, ґрунтуються на індустріальному виробництві і вільному підприємстві, більшість населення мешкає в містах, характеризуються великою класовою нерівністю) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія;

суспільства другого світу (час існування від початку XX ст. до початку 90-х рр. XX ст.) – СРСР, держави Східної Європи, які згодом, внаслідок політичних та економічних реформ, переходять до суспільств першого світу;

суспільства третього світу (від XVIII ст., коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни;

«нові» індустріальні країни (від 1970-х рр. до тепер) – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань. (Колишні суспільства «третього світу». Темпи економічного зростання найуспішніших НІК, таких як Тайвань у кілька разів перевищують темпи західних індустріальних економік. До 1968 р. жодна з країн «третього світу» не фігурувала у списку 30 найбільших світових експортерів, але через 25 р. Гонконг та Південна Корея ввійшли до першої 15).

Марксистська типологія суспільств відома з середини XIX ст. (автор К. Маркс), згідно з нею існують п'ять типів суспільств, сутнісні риси яких

зумовлені існуючим способом виробництва і які поділяються на: первісні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та комуністичні.

Теоретичну альтернативу марксизмові запропонував американський дослідник У. Ростоу, який розподілив суспільства за стадіями економічного росту. В роботі «Стадії економічного росту. Не комуністичний маніфест», автор замість п'яти суспільно-економічних формацій, запропонованих К. Марксом, виділяє в історії п'ять стадій економічного росту. І, якщо марксизм клав в основу суспільно-економічних формацій спосіб матеріального виробництва, то Ростоу, хоча й оперує економічними категоріями, пояснює історичний прогрес по суті діяльністю видатних особистостей, передусім учених, бізнесменів, винахідників.

Згідно теорії У. Ростоу, суспільство у своєму розвитку проходить п'ять стадій.

Перша стадія – традиційне або до індустріальне суспільство. Для цього типу суспільства характерне аграрне господарство, примітивне ручне виробництво, а найголовніше «доньютонівський» рівень мислення. Традиційне суспільство характеризується відсталістю, застоєм, відтворенням своєї власної структури у відносно незмінному масштабі (просте відтворення).

Друга стадія – перехідне суспільство, або період підготовки так званого зрушення. На цій стадії з'являються люди, здатні здолати відсталість і застій консервативного традиційного суспільства. Головною рушійною силою виступають підприємливі люди. Ще однією рушійною силою є «націоналізм», тобто прагнення народу створити політичну й економічну систему, яка б забезпечувала захист від іноземного втручання і завоювань. Цей період охоплює приблизно XVIII – поч. XIX ст.

Третя стадія – стадія «зрушення». Вона ознаменована промисловою революцією, підвищенням частини капіталу у національному доході, розвитком техніки тощо. Цей період охоплює XIX – поч. XX ст.

Четверта стадія – стадія «зрілості». На цій стадії значно зростає національний дохід, бурхливо розвивається промисловість і наука. Деякі країни, як Англія, досягли цієї стадії раніше. Такі ж, як Японія, - пізніше (Уолт Ростоу вважав, що Японія досягла цієї стадії у 1940 р.).

П'ята стадія – «ера масового споживання». На цій стадії в центрі суспільної уваги опиняються уже не виробничі проблеми, а проблеми споживання. Основними галузями в економіці виступають сфера послуг і виробництво товарів масового споживання. На базі технічного прогресу виникає суспільство «загального благоденства». Першими цієї стадії досягли США, згодом — Західна Європа і Японія.

Британський соціолог К. Поппер в роботі «Відкрите суспільство і його вороги» ввів у науковий обіг ще один спосіб типології суспільств – на «закриті» і «відкриті» суспільства. Самі поняття цих двох суспільств були запропоновані французьким вченим Анрі Бергсоном. Під першим він розумів примітивні спільноти, яким притаманна замкнутість, згуртованість, жорстка ієрархія стосунків, примусова дисципліна, і які є орієнтованими, передусім, на самовиживання. Друге є відкритим для вияву індивідуальних здібностей і бажань, «творчої інтуїції», які і стають рушійною силою соціального прогресу.

Ґрунтуючись на цих положеннях, Поппер характеризує перехід від закритого суспільства до відкритого, який, на його думку, почався ще за часів античності, як найбільшу революцію в історії людства, незважаючи на те, що цей історичний рух має цілком непередбачуваний і некерований характер. Західна демократія, на думку Поппера, в основному завершила перехід до відкритого суспільства – для неї характерна раціональність, можливість свідомо управляти соціальним розвитком, поступово формувати державні інститути, відповідно до потреб людей. У той час як соціалізм, вважає вчений, організований як примітивне суспільство: йому властива незмінність законів функціонування, тоталітаризм, перевага суспільства над індивідом, особиста безвідповідальність та ідейний догматизм, а відтак – соціалізм залишився закритим суспільством.

У сучасній соціології найчастіше використовують так звану синтетичну модель типології суспільств. Її автором вважають американського соціолога Д. Белла. Він запропонував поділити усю історію людства на три стадії: доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну. Коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технології, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура.

У доіндустріальному суспільстві, яке ще називають традиційним, визначальним чинником розвитку було сільське господарство, а головними інститутами - церква та армія. В індустріальному суспільстві – промисловість з корпораціями і фірмами на чолі, а в постіндустріальному – інформація, теоретичні знання з вищою школою як місцем формування і зосередження цих знань. Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства визначається такими чинниками:

зміною у сфері економіки: перехід від економіки, орієнтованої на товаровиробництво до економіки, що орієнтується на сферу послуг та інформації. У середині 90-х рр. ХХ ст. в сфері виробництва й у сфері обслуговування та надання інформаційних послуг було, відповідно, зайнято: в США – 25% і 70% працюючого населення, в Німеччині – 40% і 55%, в Японії – 35% і 60%;

зміною в соціальній структурі суспільства: класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій;

центральним місцем теоретичного знання у визначенні основних векторів розвитку суспільства: вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи неволодіння власністю, а по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією.

Інтелектуальне розшарування поступово стає основою будь-якої іншої соціальної нерівності. Як слушно зауважує російський вчений Є. Балабанов проблема посилюється й тим, що знання, на відміну від матеріальних цінностей, невіддільне від свого носія, і, відповідно, спадкова приналежність до нинішнього «нижчого класу» набагато жорсткіша, аніж приналежність до індустріального пролетаріату.

створення нових інтелектуальних технологій: генна інженерія, клону-

вання, нові агротехнології.

Прибічниками теорії постіндустріалізму виступають багато західних вчених, які використовують різну термінологію, зберігаючи єдність у розумінні сутнісних рис постіндустріального суспільства. Так, Р. Дарендорф вживає термін «пост капіталістичне суспільство», Р. Арон – «інформаційне», З. Бжезинський – «технотронне» (вирішальне значення електроніки і засобів комунікації).

3. Соціальна структура суспільства

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти. Згідно із системно-організаційним аспектом головний зміст соціальної структури створюють соціальні інститути (насамперед економіка, політика, наука, освіта, сім'я) зберігаючи і підтримуючи існуючі в суспільстві відносини і зв'язки. Ці інститути нормативно регулюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах, а також визначають стійкі, регулярно відтворювані їх рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій. Соціальний статус є первинним елементом соціальної структури суспільства, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Він зумовлений професією, віком, освітою, матеріальними статками, демографічними характеристиками.

Не менш важливим елементом структури суспільства виступає соціальна роль. Вона поєднана зі статусом, характеризуючи його динамічну, поведінкову сторону.

Соціальні статуси та зв'язки між ними визначають характер соціальних відносин. На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак. У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено:

спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності);

спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією);

груповими установками та орієнтаціями.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому

особистому спілкуванні, що є основою для виникнення особливих групових цінностей і норм поведінки.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша. До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні класи.

Аналіз соціальної структури сучасного суспільства виділяє такі основні її види як:

соціально-класову – сукупність соціальних класів, їх зв'язок та відносини (соціальні класи, верстви, групи);

соціально-професійну (виробничі колективи та організації);

соціально-територіальну (міське, сільське населення, поселенські спільноти);

соціально-демографічну (вікові та статеві спільноти);

соціально-етнічну (етноси, нації, етнічні групи).

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури. Соціальна мобільність – це рух індивідів між різними соціальними позиціями впродовж якого вони здійснюють перехід від однієї соціальної групи до іншої. Класиком теорії соціальної мобільності вважають П. Сорокіна, який запровадив відповідний термін до наукового обігу.

За напрямом переміщення розрізняють вертикальну соціальну мобільність – посадове, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація, перехід до групи та верстви з вищим чи нижчим статусом, і горизонтальну соціальну мобільність – рух між соціально однорідними позиціями й категоріями населення. У свою чергу вертикальна мобільність може бути висхідною і нисхідною, індивідуальною та колективною. Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини:

структурні зрушення в економіці;

зміни характеру і змісту суспільного розподілу праці й відносин власності;

послаблення закріпленості працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності.

Соціальні переміщення між групами складні і супроводжуються певними соціальними наслідками, найістотнішими з яких є постійна наявність маргінальних верств, щодо певних соціальних спільнот. Маргінал – це індивід, який втратив свій попередній соціальний статус і виявився нездатним адаптуватися до того соціокультурного середовища, в межах якого він змушений функціонувати. Характерними рисами маргінальної особистості є: невизначеність соціального статусу, посилені рольові конфлікти, амбівалентність поведінки, психологічний дискомфорт тощо.

Соціальна структура ніколи не є простим описом суспільства в «горизонтальній проекції», вона передусім є відображенням соціальної нерівності. Тому соціальна структура в його «вертикальній проекції» – це ієрархічно організована сукупність статусів, груп, верств, класів. Соціологія соціальну нерівність розглядає як результат соціальної стратифікації.

4. Теорія соціальної стратифікації

Соціальна стратифікація – це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в певному суспільстві в певний історичний період.

Теорією соціальної стратифікації займалися такі видатні зарубіжні соціологи як М. Вебер, П. Сорокін, Р. Мертон, Т. Парсонс, Б. Барбер, Е. Шилз та ін.

Основи сучасного підходу до вивчення соціальної стратифікації були закладені М. Вебером, який розглядав соціальну структуру суспільства як багатовимірну систему, в якій поряд з класами і породжуючими їх відносинами власності важливе місце належить статусу і владі. М. Вебер виділив три основні компоненти нерівності людей: майнова нерівність (багатство), престиж, оскільки різні люди різною мірою користуються пошаною і повагою, і влада, яка має політичний характер.

На думку Т. Парсонса, Р. Мертона, К. Девіса стратифікаційна система суспільства, яка являє собою диференціацію соціальних ролей і позицій в ньому, є об'єктивною потребою будь-якого розвиненого суспільства. З одного боку, диференціація соціальних ролей зумовлена розподілом праці, а з другого боку, вона є результатом дії пануючої в суспільстві системи цінностей і культурних стандартів, яка визначає значимість тієї чи іншої діяльності. Вчені стверджують, що соціальна стратифікація забезпечує виокремлення соціальних верств за певними важливими для конкретного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром доходів, обсягом влади, освітою, престижем, національними та іншими рисами.

Соціальна система характеризується такими вимірами стратифікованого соціального простору як: дохід, власність; освіта; влада; престиж.

Соціально стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Він сповідує такі основні принципи: обов'язковість дослідження всіх верств суспільства; застосування під час їх порівняння єдиного критерію; достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

Англійський соціолог Е. Гіденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касти, стани і класи. Рабство, касти, стани – це закритий тип стратифікації, який передбачає досить жорсткі межі страт, і практично виключає будь-яку соціальну мобільність.

Класове суспільство – характеризує відкритий тип стратифікації. Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою, тому соціальні переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда тощо. Засновник соціології марксизму К Маркс виникнення класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності. На думку французького соціолога П. Бурдьє при розгляді цього питання слід брати до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності й

доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи.

Вищий клас. До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство).

Середній клас. Цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному під впливом соціально-економічних зрушень і як наслідок науково-технічної революції у тому числі. Якісні показники та значні кількісні параметри середнього класу не могли не вплинути на сутнісні характеристики суспільства, яке він репрезентує. М. Тетчер назвала таке суспільство «суспільством двох третин», маючи на увазі, що дві третіх населення країни живуть добре, а соціальне невдоволення зосереджене в одній третині його.

Функції середнього класу:

вихователь та постачальник висококваліфікованої робочої сили;
стабілізатор суспільства, гарант його політичної і соціальної міцності.

У США та країнах Західної Європи до середнього класу відносять більше 60% населення, в скандинавських країнах та країнах з вираженою соціал-демократичною спрямованістю – до 75% населення.

Для виявлення середнього класу в суспільстві застосовується низка критеріїв (показників). Зазначимо, що нічого спільного з науковим не має так званий "арифметичний підхід", згідно з яким до середнього класу відносять ту частину населення, яка має середні прибутки по країні. Такий спрощений підхід дозволить знайти середній клас у будь-якій країні світу.

Нижчий клас. До нього належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (так звані «сині комірці»).

Розгляд соціальної структури в контексті стратифікації дає змогу описати механізми і способи формування конкретної ієрархії в суспільстві. Це особливо важливо при дослідженні перехідних періодів у розвитку суспільства, коли змінюються механізми соціальної диференціації.

Питання для самоаналізу

Вкажіть та охарактеризуйте основні ознаки суспільства.

Чому суспільство вважають самовідтворюваною системою?

Вкажіть основні теорії походження суспільства.

Назвіть відомі вам критерії типології суспільств.

Охарактеризуйте марксистську концепцію типології суспільств.

Здійсніть порівняльний аналіз традиційного та індустріального суспільств.

Охарактеризуйте постіндустріальне суспільство.

Чи можна вважати українське суспільство постіндустріальним?

Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.

Охарактеризуйте історичні типи стратифікації.

Які критерії соціальної стратифікації?

Вкажіть суттєві риси феномену «середнього класу», його соціальні функції.

Розкрийте сутність процесу соціальної мобільності.

Тема 4.

ОСОБИСТІТЬ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

План лекції

- 1. Предмет дослідження, основні поняття та категорії соціології особистості.**
- 2. Соціальний статус та соціальна роль особистості.**
- 3. Соціалізація особистості.**

Рекомендована література:

Основна

Лукашевич М. Соціологія. Загальний курс: підруч. / М. Лукашевич, М. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.

Піча В. Соціологія: курс лекцій / В. Піча. – К.: Заповіт, 1996. – 344 с.

Примуш М. Загальна соціологія: навч. посіб. / М. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.

Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. / Є. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Соціологія: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 560 с.

Танчин І. Соціологія: навч. посіб. / І. Танчин. – К.: Знання, 2007. – 351 с.

Черниш Н. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова

Бергер П.Л., Бергер Б. Социология: Биографический подход / Петер Л. Бергер, Бриджит Бергер; пер. В.Ф. Анурина // Личностно-ориентированная социология. – М.: Академический Проект, 2004. – С. 25-396.

Исаев Б. А. Социология в схемах и комментариях: Учебное пособие / Б.А. Исаев. – СПб.: Питер, 2008. – С. 46-91.

Зміст лекції

- 1. Предмет дослідження, основні поняття та категорії соціології особистості**

Соціологія особистості – галузь соціології, предметом вивчення якої є особистість як суб'єкт і об'єкт соціальних відносин суспільно-історичного процесу на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільностей. Соціологія особистості – це об'єкт наукових пошуків для багатьох західних дослідників – Ч. Кулі, Дж. Міда, В. Томаса, Ф. Знанецького, П. Сорокіна, Т. Парсонса, З. Фрей-

да, Е. Фромма та інших. Плідно працюють над проблемами соціології особистості і українські дослідники. Серед них – О. Злобіна, В. Тихонович, Л. Сохань, Н. Паніна, Є. Головаха, В. Хмелько, О. Донченко В. Андрущенко та інші.

Головними проблемами соціології особистості є:

вивчення особистості та властивих їй рис, що залежать від специфіки умов життєдіяльності соціальних спільнот, до яких належить індивід;
формування та розвиток особистості, тенденції її соціалізації;
вивчення особистості як об'єкта соціальних відносин;
розгляд особистості як суб'єкта суспільних відносин, закономірностей її взаємозв'язків із суспільством, групою, колективом;
вивчення регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості;
соціальна типологія особистості;
структура особистості, формування та розвиток її потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій.

Розкрити поняття «особистість» можна лише через поняття «людина», «індивід», «індивідуальність».

«Людина» – родове поняття, яке вказує на приналежність до певного біологічного виду («*Homo sapiens*»). Це поняття вказує на якісну відмінність людини від інших живих істот і слугує для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей;

Поняття «індивід» характеризує окрему людину як відособленого, одиничного, конкретного представника людської спільноти (конкретний учень, студент, викладач, бізнесмен).

Як предмет соціологічного аналізу, це поняття використовується тоді, коли треба розглянути конкретних людей як членів якоїсь спільноти, групи, класу, нації або представників вибіркової сукупності. Існує специфіка використання даного поняття у соціології. Так, опитавши, наприклад, сто офіцерів, соціолог отримує інформацію від конкретних індивідів, але шляхом застосування певних соціологічних процедур, здобуває знання про суспільну думку типового офіцера.

Поняття «індивідуальність» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, чим один індивід відрізняється від іншого. Це поняття має найширше використання у психології, у соціології ж його застосування обмежене.

Поняття «особистість» входить у науковий обіг для визначення в людини не даних від природи, а набутих у співжитті з іншими людьми характеристик, які називаються соціальними. Отже, особистість – усталений комплекс якостей і властивостей людини, що набуваються під впливом відповідної культури суспільства, соціальних груп і спільнот до яких вона належить.

Особистість є об'єктом та суб'єктом соціальних відносин. Як об'єкт соціальних відносин вона характеризується через:

соціалізацію - процес входження в суспільство, включення особистості у соціальні зв'язки, у різні типи соціальних спільнотей, засвоєння нею соціальних норм і культурних цінностей. Вона охоплює як соціально контрольовані процеси цілеспрямованого впливу на людину, так і стихійні, спонтанні процеси, які впливають на її формування;

соціальну ідентифікацію - усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, її поведінки відповідно до прийнятих у групі норм;

рольову ідентифікацію – прийняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта.

Особистість як суб'єкт соціальних відносин характеризується через:

самоусвідомлення особистості, тобто усвідомлення власної самобутності в межах соціуму;

систему ціннісних орієнтацій, через яку вона сприймає та оцінює соціальну реальність. Вони набувають функцій найважливіших регуляторів соціальної поведінки;

потреби, мотивації, соціальні настанови та соціальну поведінку.

Потреба – це об'єктивно зумовлена для людини необхідність у засобах існування і в діяльності задля її придбання

Американський соціолог А. Маслоу створив ієрархічну теорію потреб, поділивши їх на базові (постійні) та похідні (змінювані). Базові потреби розміщуються згідно з принципом ієрархії у висхідному порядку від нижчих, переважно матеріальних, до вищих, переважно духовних:

фізіологічні і сексуальні потреби (у відтворенні людей, в їжі, диханні, рухові, одязі, житлі, відпочинку;

екзистенціальні (у безпеці свого існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільності суспільства, гарантованості праці);

соціальні (у приналежності до колективу, групи чи спільноти, у спілкуванні, турботі про інших та увазі до себе, в участі у спільній трудовій діяльності);

престижні (у повазі з боку інших, їх визнанні та високій оцінці своїх якостей, у службовому зростанні й високому статусі в суспільстві);

духовні (в самовираженні через творчість).

Перші дві групи потреб А. Маслоу вважає первинними і вродженими, три інші – набутими. Задоволення потреб нижчого рівня, на думку вченого, актуалізує потреби більш високого рівня і зменшує мотивуючу силу потреб нижчих. Проте, як справедливо зазначають критики цієї концепції, в реальному житті не завжди відбувається така «правильна» динаміка сходження: подекуди потреба вищого рівня (наприклад в любові чи самоактуалізації) стає головною спонукою людини, навіть тоді, коли не задоволені потреби нижчого рівня, і навпаки, людина може «зупинитися» на нижчому рівні елементарних потреб і задовольнятися цим.

Наявність потреб зумовлює виникнення такого мотивуючого утворення як інтерес. Він також має об'єктивно-суб'єктивну природу і є усвідомленням потреб. Разом вони є основою ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу і використовуються для дослідження регуляторів соціальної поведінки.

Мотивації – це внутрішні збудники поведінки людини. Найпоширенішими мотивами діяльності є матеріальна зацікавленість, бажання досягти успіху, само реалізуватися в творчості тощо.

У мотиваційну структуру особистості входять настанови, які визначають схильність людини до певних дій, реакцію на об'єкти. Соціальні настанови – це

соціально визначені можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії. Складовими елементами настанови є:

- когнітивна частина (усвідомлення ставлення до об'єкта);
- афективна частина (емоційне відношення до об'єкта);
- поведінкова частина (послідовна поведінка щодо об'єкта).

У соціологічній літературі соціальні настанови називають «еттїюдями». На думку В. Ядова настанови не існують окремо, а становлять ієрархічну систему. На першому місці знаходяться елементарні настанови, які пов'язані із задоволенням життєвих потреб. На другому рівні – соціальні настанови, які формуються на основі оцінки соціальних об'єктів та ситуацій. На третьому рівні – узагальнені соціальні настанови, які визначають загальну спрямованість особистості. Четвертий рівень – система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та досягнення цих цілей.

Соціальна поведінка – усвідомлені, цілеспрямовані дії, засновані на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, існуючих соціальних норм.

2. Соціальний статус та соціальна роль особистості

З'ясування місця і ролі особистості в соціальній системі можливе через розкриття поняття «соціальний статус».

Соціальний статус особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Соціальний статус охоплює характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки). Усе це Р. Мертон називає «статусним набором». Соціальні статуси поділяються на два основних типи: приписані (або вроджені) та набуті (або досягнуті).

Приписані статуси – це ті статуси, які надаються людині групою або суспільством, незалежно від її здібностей та зусиль. До них відносяться стать, раса, національність, член королівської сім'ї тощо.

Набуті статуси – це такі статуси, яких особистість досягає завдяки своїм власним здібностям та зусиллям. Такими статусами є: дружина, професор, банкір, студент тощо. На відміну від приписаних статусів, набуті знаходяться під контролем людини і набуває вона їх за власним бажанням.

Розрізняють також соціальний та особистий статус.

Соціальний статус – це місце людини у суспільстві, яке вона посідає як представник великої соціальної групи (професії, статі, віку, верстви, релігії).

Особистий статус – це місце індивіда у малій соціальній групі. Він залежить від того, як його оцінюють і сприймають члени групи.

Серед статусів вирізняють інтегральний та допоміжні. Іноді їх взаємодія може спричинити внутрішньоособистісні конфлікти.

Із соціальним статусом тісно пов'язана соціальна роль, яку називають динамічною стороною статусу. Соціальна роль – це модель поведінки, очікувана від того, хто займає зазначений соціальний статус. Роль – це дія в

межах сукупності прав, привілеїв та обов'язків, які визначені статусом. Виконання соціальної ролі має відповідати прийнятним у суспільстві нормам і очікуванням. Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією Р. Мертона, «рольовий набір». Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві). Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей належить Т. Парсонсу, на думку якого їх характеризують:

емоційність (одна роль вимагає емоційної стриманості, інша – цілковитої розкутості);

спосіб одержання (одні ролі притаманні особистості від народження, інші виборюються нею);

масштабність (сформульовані й суворо обмежені або нечіткі й розмиті);

ступінь формалізації (дія за жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія);

характер і скерованість мотивів (орієнтовані на особисте або загальне благо).

Про соціальну роль йдеться тоді, коли за тривалої соціальної взаємодії регулярно відтворюються певні стереотипи поведінки. Тобто роль є окремим аспектом цілісної поведінки. Множинність соціальних ролей, що виконує індивід, породжує як внутрішньоособистісні, так і міжособистісні рольові конфлікти, які найчастіше виступають як боротьба мотивів діяльності, що свідчить не тільки про існування ієрархії соціальних статусів, а й про ієрархію соціальних ролей. Вільний вибір особою першочерговості реалізації певних мотивів є відносним, оскільки людина перебуває під тиском соціальних функцій, статусів і ролей, завдяки чому стає частиною суспільства, соціальної спільноти. Сукупність соціальних ролей особистості відображає соціальні відносини в суспільстві.

Люди у різній мірі ототожнюють себе зі своїми статусами та відповідними ролями. Максимальне поєднання з роллю називається рольовою ідентифікацією, а середнє або мінімальне – дистанціонуванням від ролі. У соціальній ролі поєднується особа і суспільство, соціальні ролі перетворюються на індивідуальну поведінку, а індивідуальні риси перетворюються на відповідність вимогам соціальних норм.

Соціальний статус і соціальна роль є основними поняттями рольових теорій особистості. Автори рольової теорії особистості Д. Мід, Р. Мертон та інші визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та її реальною поведінкою є основою соціальних конфліктів, що мають міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для цього, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

3. Соціалізація особистості

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різні типи соціальних спільнот, шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Протягом усього життя людині доводиться просуватися соціальними та професійними щаблями, змінювати соціальні ролі, свої погляди на життя, правила поведінки, смаки тощо. Завдяки соціалізації людина з біологічної істоти перетворюється на соціальну, досягає соціальної зрілості, тобто засвоює соціальні цінності та взірці поведінки й адекватно виконує ролі дорослого члена суспільства. Цей процес відбувається під прямим чи опосередкованим впливом таких чинників соціального середовища, як:

- сукупність ролей і соціальних статусів, що їх суспільство пропонує людині;

- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу;

- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших;

- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей та сприяють їх передаванню і засвоєнню;

- загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорстко запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда, перша ситуація зазвичай характерна для тоталітарних режимів, друга – для суспільств у перехідні періоди їхнього розвитку;

- глобалізаційні процеси, які дедалі сильніше впливають на зміну цінностей і норм локальних етнічних чи національних культур, а також на перебіг соціалізації та ре-соціалізації, набуття та модифікацію чи цілковиту зміну ідентифікаційних наборів особистості.

Взаємодія індивіда і соціального середовища в процесі соціалізації відбувається у формі адаптації та інтеріоризації.

Адаптація – це пасивне пристосування людини до соціально-економічних умов, рольових функцій та соціальних норм, соціальних груп і соціальних організацій, які виступають в якості її життєвого середовища.

Інтеріоризація – формування внутрішньої структури людської психіки, включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини. Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості.

Як зазначає соціолог В. Харчева, в процесі соціалізації людина через властиву їй соціальну активність при взаємодії із середовищем не просто засвоює його вимоги, але й змінює це середовище, впливаючи на нього. Тобто відбувається зворотний процес – екстеріоризація – об'єктивація внутрішнього світу людини в її поведінці, діяльності.

З. Фрейд виокремлює такі механізми соціалізації:

- імітація – усвідомлені спроби дитини копіювати й наслідувати поведінку дорослих і друзів;

ідентифікація – засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як своїх власних;

почуття сорому і провини – негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки.

Ці механізми спрацьовують переважно на стадії дитинства. Але думки З.Фрейда були пристосовані деякими соціологами і до стадії дорослого життя особистості. Так, Т. Парсонс вживає фрейдівські поняття у теорії соціальної дії. Для нього імітація – це процес засвоєння елементів культури шляхом простого наслідування, а ідентифікація – вияв ставлення до соціального середовища та його складових компонентів, прийняття цінностей певних соціальних груп і спільнот, спосіб усвідомлення своєї до них приналежності.

Соціалізація особистості відбувається під впливом агентів та інститутів соціалізації, які формують, спрямовують, стимулюють або обмежують формування особистості.

Агенти соціалізації – це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм та соціальних ролей.

Інститути соціалізації – установи, які впливають на процес соціалізації, спрямовують його. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана і небажана соціальна поведінка.

Агенти та інститути соціалізації виконують важливі функції:

навчання культурним нормам та зразкам поведінки;

контроль за тим, як міцно, правильно та глибоко засвоєні соціальні норми та ролі.

Процес соціалізації відбувається у первинних і вторинних групах. Більшість дослідників вважають, що визначальне значення має первинна соціалізація, яка здійснюється батьками, родичами, друзями. Зокрема, сім'я виконує функцію посередника між дитиною та іншими соціальними системами. Рівень відповідності родинних та загальних цінностей, які пропонуються дитині для засвоєння може бути різним. У зв'язку з тим, що сім'я деякий час є єдиним джерелом інформації про систему цінностей, яка панує у суспільстві, вона і формує модель поведінки, характеру, адаптації або інтеграції індивіда у суспільство. В основі соціалізації лежить процес засвоєння рольової поведінки, який в значній мірі залежить від якості рольової поведінки рідних.

До соціалізації у вторинних групах, яка здійснюється представники адміністрації школи, університету, підприємства, церкви, ЗМІ, індивід підходить зі сформованою самосвідомістю (ієрархією цінностей, зразками поведінки, уявленнями про суспільство тощо). У цей час індивід стає членом різних соціальних груп, змінюється характер його взаємодії з цими групами. Таким чином, первинна соціалізація – це сфера міжособистісних відносин, вторинна - сфера соціальних відносин.

Залежно від віку індивіда розрізняють чотири основних етапи соціалізації:

соціалізація дитини;

соціалізація підлітка (нестійка, проміжна);

тривала (концептуальна) цілісна соціалізація (перехід від юності до зрілості у період від 17-18 до 23-25 років);

соціалізація дорослих.

На кожному етапі існують «критичні періоди». Якщо соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, дітей – на формування ціннісних орієнтацій. У житті більшості людей в процесі двох останніх стадій соціалізації виділяють три основні кризові моменти:

17-18 років. Закінчення школи і підготовка до вступу у вищий навчальний заклад або пошук роботи. Зробити свій вибір дуже складно, катастрофічно не вистачає знань, життєвого досвіду.

Криза середини життя (приблизно 45 років). Людина оглядається на пройдений шлях і оцінює його. Вона зіставляє ідеальну траєкторію свого життя із реальною. Чим більша розбіжність – тим більше невдоволення власним життям. Ще можна змінити спосіб життя, професію, але психологічно зробити це вкрай важко.

Завершення трудової кар'єри і вихід на пенсію. З виходом на пенсію різко змінюється стиль життя людини, соціальний статус, становище в суспільстві.

Іншим варіантом поділу стадій соціалізації може бути наступне:

дотрудова (раннє дитинство, період навчання);

трудова (активна участь в трудовій діяльності);

після трудова.

Соціалізація тривалий і багатоактовий процес. Адже суспільство постійно розвивається, змінюється його структура, мета і завдання, цінності і норми. Водночас протягом життя багаторазово змінюється людина, її вік, погляди, уподобання, правила поведінки, статуси і ролі. Починаючи новий життєвий етап, людина вимушена перенавчатися. Цей процес, який складається з двох етапів безпосередньо пов'язаних між собою: десоціалізацією і ресоціалізацією.

Десоціалізація – це процес втрати старих цінностей, норм, ролей та правил поведінки. Він може бути зумовлений ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня тощо.

Ресоціалізація – процес засвоєння нових цінностей, норм, ролей і правил поведінки замість втрачених. Це болісний процес, який нерідко вимагає цілковитої зміни поглядів на суспільство, переоцінки свого життя, розриву з традиційними культурними цінностями, необхідності брати на себе цілковито нову роль тощо.

Питання для самоаналізу

В чому специфіка соціологічного вивчення особистості?

В чому відмінність між поняттями: «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність»?

Які складові визначають мотиваційно-сміслову структуру особистості?

Що таке «рольовий конфлікт»?

Від чого залежить статусний набір особистості?

Дайте визначення поняття «соціалізація».

Чи обмежує соціалізація особистісну свободу?

Охарактеризуйте фактори, механізми та агентів соціалізації.

Розкрийте соціологічний зміст понять «десоціалізація» та «ресоціалізація».

Яку роль відіграє соціалізація у процесі формування людини як громадянина.

Тема 5.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ

План лекції

- 1. Поняття культури. Соціологія культури.**
- 2. Елементи культури.**
- 3. Форми культури.**
- 4. Освіта як соціальний інститут.**

Рекомендована література:

Основна

Дворецька Г. Соціологія: навч. посіб. / Г. Дворецька. – КНЕУ, 1999. – 338с.

Лукашевич М. Соціологія. Загальний курс: підруч. / М. Лукашевич, М. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.

Піча В. Соціологія: короткий навчальний словник: терміни і поняття / В. Піча, А. Хорунжий, Л. Климанська, В. Савка / за ред. В. М. Пічі. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ – 2000»; Львів «Магнолія 2006», 2008 – 340 с.

Піча В. Соціологія: курс лекцій / В. Піча. – К.: Заповіт, 1996. – 344 с.

Практикум з соціології: навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти / за ред. В. М. Пічі. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. – 368 с.

Примуш М. Загальна соціологія: навч. посіб. / М. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.

Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. / Є. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Соціологія: навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – 2-е вид. – К.: Знання, КОО, 2003. – 455 с.

Соціологія: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. В. Г. Городнянка. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 560 с.

Танчин І. Соціологія: навч. посіб. / І. Танчин. – К.: Знання, 2007. – 351 с.

Черниш Н. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова

Гавриленко І. Соціологія освіти: навч. посіб. / І. Гавриленко, О. Скідін. – Запоріжжя: «ЕТТА-ПРЕСС» 1998. – 396 с.

Городняк І. Соціологія освіти: навч. посіб. / І. Городняк. – Львів: «Науковий Світ-2000», 2011. – 265 с.

Ионин Л. Социология культуры / Л. Ионин. – М.: Логос, 1996. – 362 с.

Победа Н. А. Социология культуры / Н. Победа. – Одесса: Астропринт, 1997. – 224 с.

Зміст лекції

- 1. Поняття культури. Соціологія культури**

Слово «культура» вживають у різних значеннях:
як вираження звичайної мови;
як спеціально-наукове поняття;
як філософську категорію.

У повсякденному спілкуванні це слово найчастіше асоціюється з поняттями: вихованість, етикет, мистецтво, традиції, дозвілля, освіта тощо.

Коло значень слова «культура», як спеціально-наукового терміна та філософської категорії, також досить широке й неусталене, оскільки ці значення змінюються залежно від того, щодо якої науки, теорії, напрямку вживаються.

На відміну від інших базових гуманітарно-наукових понять (економіка, політика, право та ін.), які означають певну конкретну сферу суспільного життя і не є поняттями оціночними, термін «культура» часто вживають і в оціночному розумінні, у значенні чогось кращого, більш досконалого, більш цінного.

Термін «культура» походить з античності. Це латинське слово спочатку означало обробіток ґрунту. Проте вже в Стародавньому Римі слово «культура» починають вживати в переносному значенні. Вираз Цицерона *cultura animi* (культура душі) закликав сучасників плекати дух і душу, дбати про подальший розвиток власних задатків і здібностей. Таким чином первісне значення слова «культура» розширює свій обсяг, позначаючи не тільки обробіток ґрунту, а й формування, виховання людини. Ядро античного поняття культури пов'язане з облагородженням людини і природи.

В період Нового часу поняття культури набуває нових смислових відтінків. Множина значень цього поняття починає диференціюватися, тяжіючи до двох протилежних полюсів: об'єктивного – культура як сукупність форм, способів, результатів людської діяльності, як родова ознака людини та суб'єктивного – внутрішня культура особистості. У ХІХ ст. термін «культура» набуває узагальнюючого значення, оскільки застосовується до всього, що не походить з природи, а виникає завдяки розумовій і фізичній діяльності людей. Звідси в повсякденному і теоретичному розумінні утверджується поділ всього, що існує в світі, на два класи явищ – природи і культури.

Опозиція культури і природи спирається на досвід людства зафіксований у міфологіях та релігіях. Люди століттями вели боротьбу за своє існування із силами природи. Те, що було досягнуте в цій боротьбі й забезпечувало подальше життя, витлумачувалося як дещо протилежне природі, як таке, що підкоряється волі людини.

З середини ХХ – початку ХХІ ст. поширення та утвердження промислових форм економіки на ґрунті досягнень науки і техніки призвело до радикальних змін у співвідношенні понять «природа» - «культура». Прояви глобальної екологічної кризи, породжені надмірною економічною і технічною діяльністю людини, вимагають дбайливого ставлення як до природи, так і до природи самої людини.

Сучасне розуміння культури ускладнюється наявністю надто великої кількості її визначень. Якщо у 1952 р. американські антропологи А. Кребер і К. Клакхон навели 164 визначень культури, то в 1964 р. вченими було систематизовано 257 дефініцій. Як показали укладачі реєстру визначень понять

культури, це поняття вживають в:

описовому контексті, коли обмежуються лише переліком складових культури. «Культура – це знання, вірування, мистецтво, моральність, закони, звичаї та деякі інші властивості і навички, що засвоєні людиною як членом суспільства» – Е. Тейлор;

історичному контексті, коли роблять наголос на механізмі передачі культурної спадщини. «Культура – це соціально успадкований комплекс способів діяльності та переконань, що становить тканину нашого життя» – Е. Сепір;

нормативному контексті, коли наголошують на підпорядкуванні людської поведінки загальним взірцям, цінностям і моделям. «Культура – це спосіб життя, сукупність стандартизованих вірувань і практик, яким слідує громада або плем'я» – К. Вісслер;

психологічному контексті, коли культуру визначають як спосіб адаптації людей до умов навколишнього середовища або як процес навчання чи формування навичок. «Культура – сукупність пристосувань людини до її життєвих умов» – В. Саміфта та А. Келлер;

структуральному контексті, коли зосереджується увага на внутрішньокультурних зв'язках та інструментальному характері культури. «Культура – сукупність організованих, повторюваних реакцій членів певної групи» – Р. Лінтон;

генетичному контексті, коли тлумачать культуру як специфічно людську форму адаптації до навколишнього середовища, підкреслюють роль мови як головної умови переходу від природи до культури, а також роль символів у комунікації та акумуляції знань і практичних умінь.

Сьогодні універсального визначення культури, яке б задовольнило усіх, немає, адже пронизуючи всі сфери життєдіяльності суспільства, вона набуває різних відтінків. Так, Н. Смелзер визначає культуру як систему цінностей, уявлень про світ і правил поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя. При цьому він наголошує, що культура створюється людьми і що культурі навчаються. Оскільки культура не набувається біологічним шляхом, кожне покоління відтворює її і передає наступним поколінням. Цей процес є основою соціалізації: в результаті засвоєння цінностей, вірувань, норм, правил і ідеалів відбувається формування особистості і регулювання її поведінки.

О. Якуба вважає, що культура є якісною характеристикою окремих індивідів, спільнот, суспільства в цілому, вона відтворює міру їх прогресу, панування над силами природи і власними соціальними зв'язками й відносинами.

Н. Черниш наголошує, що культура – це складне динамічне утворення, яке має соціальну природу і знаходить свій вираз у соціальних відносинах, скерованих на створення, засвоєння, збереження й розповсюдження матеріальних предметів, поширення засобів дій, ідей, ціннісних уявлень, які забезпечують взаємодію і взаєморозуміння в різних соціальних ситуаціях.

Культура як складне та багатогранне явище виступає предметом дослідження багатьох наук. Політологія вивчає політичну культуру, економіка – культуру виробничої діяльності, культурологія – поняття культурно-

історичних типів, етнологія – культуру, що формується на основі етнічних особливостей тощо. Соціологія має свій ракурс дослідження цього суспільного феномена. Вона вивчає роль культури у формуванні та розвитку соціальних систем – соціальних інститутів, груп, суспільства в цілому.

У соціології розрізняють культуру у широкому значенні цього слова як соціальний механізм взаємодії особистості та соціальної спільноти із середовищем проживання (сукупність засобів, форм, взірців та орієнтирів що генетично не успадковуються, а створюються у соціальному житті, засвоюються як досвід попередніх поколінь і використовуються для підтримки певних структур соціальної діяльності) й у вузькому розумінні (система цінностей, переконань, зразків та норм поведінки, притаманних певній соціальній групі, спільноті, суспільству). Останнє визначення не суперечить попередньому, а доповнює його, бо культурою є не самі норми, цінності, а саме норми й цінності як засоби, що забезпечують підтримку соціальної діяльності, її розвиток.

Вчені виокремлюють три складові предмета соціології культури:

суспільство як соціокультурну систему, яка включає в себе субкультури спільностей;

культуру соціальних організацій;

культуру людини-індивіда, що включає такі сфери як наука, мистецтво, навчання та виховання.

Відповідно до окреслених складових предмета соціології культури її завдання зводяться до:

на рівні суспільства – забезпечення взаєморозуміння людей на основі спільних цінностей і пропонування ефективних способів організації множини соціальних взаємодій (діяльності, поведінки);

на рівні соціальних організацій – підвищення ефективності діяльності, трудової поведінки в межах організації людей;

на рівні людини-індивіда – забезпечення соціалізації особистості, прилучення до знань, цінностей норм і соціальних зразків.

У сучасній соціології категорія культури належить до фундаментальних. Вона є важливою для аналізу соціального життя. Разом із тим культуру неможливо зрозуміти та пояснити поза співвіднесеністю її із суспільством. У межах останнього культура реалізує низку найважливіших функцій до яких належать:

адаптаційна, яка дає можливість кожному індивіду, який включається в процес функціонування і розвитку, прилаштуватися до існуючих в суспільстві умов, оцінок і форм поведінки;

пізнавальна, суть якої полягає в ознайомленні людини зі знаннями, необхідними для пізнання соціальних явищ, для визначення у відповідності з цим ціннісного відношення до світу;

комунікативна, яка виконує передачу культурних цінностей, їх засвоєння та збагачення неможливі без спілкування людей, а саме спілкування здійснюється за допомогою мови, музики, зображення і. д., які входять в скарбницю культурних цінностей.

регулятивна, яка забезпечує відпрацьовування і поширення відповідних норм поведінки, які суспільство диктує людині, у відповідності з якими формується образ життя людей, їх установки й ціннісні орієнтації, способи поведінки.

освітньо-виховна, культура не лише пристосовує людину до певного природного та соціального середовища, вона ще й виступає універсальним фактором саморозвитку людства, людини. Кожного конкретного індивіда або людську спільність правомірно розглядати як продукт власної культурної творчості. Остання полягає у невпинному процесі розвитку і задоволенні матеріальних і духовних потреб, різноманітних людських здібностей, продукуванні та здійсненні мрій та бажань, постановкою перед собою і досягненні певних життєвих цілей, програм. Тому кожний новий етап у культурному поступі можна справедливо вважати новим кроком в напрямку розширення горизонтів людської свободи.

інтегративна та дезінтегративна, яка виявляється в тому, що культура з одного боку здатна об'єднати людей, забезпечити цілісність співтовариства, з другого – вона має властивість поділяти людей, протиставляти їх одне одному, іншим спільнотам, оскільки вони належать до різних субкультур.

2. Елементи культури

Культура є складним феноменом у якому можна виокремити ряд елементів. Насамперед, культуру поділяють на матеріальну та духовну, що зумовлено характером розподілу праці на фізичну та розумову. Матеріальна культура, яка охоплює культуру матеріального виробництва і сфери побуту, включає в себе фізичні об'єкти створені людськими руками (артефакти).

В процесі своєї суспільної практики люди створюють не тільки умови і засоби свого життя, але й свідомість. Виробництво суспільної свідомості в її різних формах (релігійна, художня, правова, наукова, політична) формує сферу духовної культури.

Духовна культура поділяється на елементи, які складають самостійні підсистеми. Переважно більшість соціологів вважає стрижнем і ядром культура систему цінностей. Цінності – це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких людина повинна прагнути.

У цінностях різних культур виділяються різні доміанти. Наприклад, десять заповідей Божих – для християнської культури, аскетизм, самозречення, медитація – для буддизму. В рамках європейської культури до основних цінностей належать такі, як: індивідуальна свобода самовираження демократія, раціоналізм, кар'єра тощо.

За масштабністю цінності поділяються на: загальнолюдські, загальноцивілізаційні, загальнонаціональні (мета діяльності, вірування), локальні (субкультури).

За критерієм відповідності потребам людей: прогресивні, антицінності (раніше створені, але такі які не використовуються).

Вітчизняні соціологи стверджують, що цінності виступають узагальненням емпіричного досвіду людства і поділяються на:

смишлосжиттєві (уявлення про добро і зло, щастя, ціль і сенс життя);

вітальні (цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї;

цінності освіти, кваліфікації, правопорядку і т. ін.);

цінності суспільного визнання і покликання (любов до праці, соціальне становище, служіння громаді і людям);

цінності міжособистісного спілкування (чесність, безкорисливість, доброзичливість);

демократичні цінності (права людини на загал, свобода совісті, слова, переконань, вірування, свобода політичного вибору, національний суверенітет);

партикулярні цінності (прив'язаність до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога, стремління до Абсолюту).

Функції цінностей:

для соціального суб'єкта виступають як бажаний стан соціальних зв'язків; критерії оцінки реальних явищ;

регулюють соціальні взаємовідносини;

визначають зміст цілеспрямованої діяльності.

Цінності не є статичними: вони змінюються з плином часу. Як показують дослідження сучасна студентська молодь розглядає освіту переважно не як спосіб самовдосконалення, як колись, а прагматичні, як спосіб досягнення цілей, капітал для інвестування в життєву кар'єру

Соціальні норми є похідними від цінностей і ґрунтуються на них. Під соціальними нормами розуміються правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя відповідно до цінностей певної культури та зміцнюють стабільність і єдність суспільства.

Норми поділяються на правові і моральні. Правові норми проявляються у вигляді закону або іншого державного чи адміністративного акту, містять чіткі диспозиції, що визначають умови застосування певної юридичної норми, а також санкції, здійснювані відповідними органами. Дотримання моральних норм забезпечується силою громадської думки, морального обов'язку людини. Крім того, соціальні норми можуть опиратись не лише на юридичні і моральні акти і уявлення, але й на звичаї і традиції.

Функції норм:

сприяють засвоєнню індивідами соціальних ролей;

виступають умовою впорядкованої соціальної взаємодії людей в суспільстві;

носять програмуєчий характер і передбачають варіанти людської поведінки.

Важливим елементом культури виступають традиції. Традиції функціонують в усіх соціальних системах, є необхідною умовою їх життєдіяльності, і елементами соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління. Традиції переважно інтерпретують як звичаї, обряди чи ритуали, однак вони значно ширші за об'ємом і за значенням (свято як традиція, літературна казкова традиція, традиція в науковому розумінні). Обряди - це сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють в собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми і цінності і викликають певні колективні почуття. Звичаї являють собою форми регуляції діяльності і відносин людей, які відтворюються у певному суспільстві, соціальній спільноті і групі і є

звичними для їх членів. Звичаї - це неписані правила поведінки.

Мова є першоосновою будь-якої культури, мовою її виникнення. Мова – це форма накопичення, збереження і передання людського досвіду, система понять, наділених певним значенням. Люди засвоюють ці значення в процесі виховання і навчання, що дозволяє їм розуміти сенс сказаного і написаного.

Н. Смелзер наголошує на тому, що мова – явище соціальне, нею неможливо оволодіти поза соціальною взаємодією, без спілкування з іншими людьми. Мова бере участь також у процесі, надбання і організації досвіду людей, вона виробляє загальноприйняті значення. Спільна мова підтримує згуртованість суспільства і соціальних спільнот, сприяє формуванню почуття групової єдності, групової ідентичності.

Мова є хребтом національної культури. Чим ширша сфера застосування національної мови у всіх сферах суспільного життя, тим сильніший культуротворчий потенціал народу, тим вищий його духовний розвиток. Не випадково, що національне поневолення української нації починається і постійно здійснюється забороною рідної мови. Так впродовж трьохсотп'ятидесятилітньої бездержавності українська мова заборонялася 170 разів.

3. Форми культури

У межах одного суспільства існують різні форми культури. Залежно від того, хто створює культуру і який її рівень, соціологи розрізняють три форми культури: елітарну, народну, масову.

Елітарна культура створюється привілейованою частиною суспільства або, на її замовлення, професійними творцями. До неї можуть належати серйозна музика (А. Шнітке, С. Губайдуліна), концептуальний живопис (Д. Поллок, П. Пікассо), високоінтелектуальна література (М. Пруст, Д. Джойкс) та ін. Як правило творіння елітарної культури випереджають рівень запитів середньоосвіченої людини. Коли рівень освіченості суспільства зростає, розширюється коло її споживачів.

Народна культура (фольклор) створюється анонімними творцями, які не мають фахової підготовки. Вона є аматорською (не за рівнем, а за походженням) і колективною. Народна культура включає міфи, легенди, пісні, танці, казки які тісно пов'язані з традиціями певної місцевості.

Масова культура створюється професійними творцями і поширюється за допомогою електронних пристроїв (радіо, телебачення, комп'ютери тощо). Час її появи припадає на середину ХХ ст. Головною її ознакою є вторинна (на відміну від історично сталої) система культурних цінностей, призначених для масового споживання. Як вітчизняні так і зарубіжні соціологи наголошують на тому, що масова культура, пов'язана з уніфікацією і стандартизацією духовного начала в особистості, в суспільстві, є поверхневою і у меншій мірі збагачує духовно, ніж найкращі взірці високої культури.

Крім того у внутрішній структурі культури можна виокремити такі її форми:

загальнолюдська культура (у сенсі культури, виробленої людством протягом всієї історії його існування і опертої на загальнолюдські цінності істини, добра, краси, справедливості тощо);

суперкультура (у значенні культури, створеної конкретним суспільством, яка передається з покоління в покоління);

субкультура (в розумінні культури як сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для певної соціальної спільноти; приклад національні, професійні субкультури, субкультура організацій тощо);

контркультура (у сенсі культурної моделі певної групи, яка протистоїть або знаходиться у конфронтації до панівної суперкультури та субкультур просуспільних спільнот. Контркультурними можна вважати деякі субкультури антисоціальних розваг – організованих груп людей, які намагаються внести розлад у функціонування суспільства. Вони можуть підробляти комп'ютерні урядові програми, створювати комп'ютерні віруси, фальсифікувати списки виборців тощо);

девіантна культура (як різновид субкультури; притаманна групам з соціальна відхиленою поведінкою; приклад – стиль життя і антисоціальна поведінка груп наркоманів, сатаністів тощо);

особистісна культура (мається на увазі культура конкретного індивіда).

Завданням соціологів є дослідження співвідношення всіх цих форм культури, протиріч між ними і домінуючою в суспільстві культурою, з'ясування їх оцінки різними соціальними групами.

У процесі порівняння різних культурних форм може утворитися дві тенденції: етноцентризм і культурний релятивізм. Етноцентризм – це судження про інші культури з позицій вищості своєї власної культури; розміщення певної етнічної національної культури в центрі соціокультурного простору.

З погляду соціології, етноцентризм є функціонально доцільним, оскільки він сприяє згуртуванню спільноти. Жоден народ не зможе розвиватися стійко і стабільно, якщо не буде поважати і підтримувати свої норми, цінності, звичаї. Однак етноцентризм може набувати і деструктивних форм, таких як ксенофобія, шовінізм тощо.

Друга тенденція носить назву культурний релятивізм. Її суть полягає в переконанні, що культуру можна зрозуміти лише на основі аналізу її власних цінностей. Вперше сформульована Г. Самнером, ця теза згодом знаходить продовження у працях Р. Бенедикт: вона вважає, що кожен культуру можна зрозуміти лише у її власному контексті та у цілісності всіх її складових елементів.

Незважаючи на велику розмаїтість культур соціологи виявили ряд культурних універсалій властивих кожній соціальній культурі. Культурні універсалії – це такі норми, цінності, правила, традиції і властивості, які присутні всім культурам незалежно від їх географічного розташування, історичного часу та соціального устрою суспільства.

У 1959 р. американський вчений Д. Мердок виділив більше 60 культурних універсалій. До них він відносить спорт, прикраси тіла, спільну працю, танок, освіту, поховальні ритуали, звичай робити подарунки, гостинність, інцест, дотепи і жарти, мову, релігійні обряди, виготовлення знарядь праці тощо. Значно коротший список культурних універсалій запропонував К. Уіслер. Вчений виокремлює всього дев'ять фундаментальних

рис властивих усім культурам: мова, мистецтво, міфологія, релігійні практики, сім'я і соціальна система, власність, уряд, знання, війна.

Вважають, що культурні універсалії виникають тому, що всі люди незалежно від їхнього місця проживання мають одні і ті ж самі біологічні потреби, стикаються із однаковими потребами. І хоча різні суспільства знаходять різні способи вирішення цих проблем, та обставина, що вони з ними зустрічаються забезпечує існування своєрідного «спільного знаменника» для всіх культур – культурних універсалій.

4. Освіта як соціальний інститут

Освіта – один із основних соціальних інститутів суспільства, завданням якого є дослідження соціальних чинників освоєння знань та аналіз успішності функціонування соціальних організацій, що забезпечують соціалізацію особистості (шкіл, середніх навчальних закладів, вузів тощо).

Освіту сьогодні розглядають як смислово- та центротворюючий чинник формування та розвитку сучасного суспільства. Вона є засобом підвищення добробуту громадян, чинником економічної стабільності і гарантом безпеки розвитку регіону і країни, визначальним фактором духовного і, зокрема, інтелектуального розвитку особистості. Освіта виступає умовою наукового пізнання світу і його закономірностей, реалізації об'єктивних потреб суспільства в постійному накопиченні і оновленні знань.

Освіту можна аналізувати у трьох аспектах:

культурологічний – розглядає освіту як визначальний компонент культури, що забезпечує спадкоємність та відтворення соціального досвіду. Важливим при цьому є аналіз освіти як одного з чинників соціокультурного прогресу;

діяльнісний – розглядає освіту як особливу діяльність, що включає навчання та виховання;

інституціональний – розглядає освіту як цілісну самостійну систему, що має інституціональний характер. Це не просто діяльність навчання і виховання, а в особливий спосіб організована, ієрархізована ролева діяльність, що спирається на спеціальні установи та урегульована певними нормами. Це соціальний інститут суспільства, котрий надає суспільним відносинам з передачі та накопичення соціального досвіду, цілеспрямованості, сталості та визначеності.

Осягненню суті та специфіки освіти як соціального інституту сприяє з'ясування її специфічних рис до яких належать:

соціально значущі функції навчання і виховання, підпорядковані суспільним потребам;

форми закладів освіти, їхня певна організація і становище в суспільстві;

групи осіб, які професійно здійснюють функціонування освіти, їх певна організація і становище в суспільстві;

регулятори функціонування закладів освіти і суб'єктів освітянської діяльності (законодавчі і нормативні акти про освіту, кваліфікаційні характеристики, контрольні установи т. ін.);

спеціальні методи освітянської діяльності – навчання, виховання;
свідомо поставлені цілі;

планомірна, систематична реалізація процесу свідомої соціалізації;

певний зміст освіти – наявність навчальних програм і планів, певне дозування матеріалу;

ефективність освітньої діяльності у формуванні багатьох рис людини, у розвитку її мислення (прикладом може бути відмінність між однолітками, що пройшли через різні системи освіти);

використання освіти як механізму запобігання соціально небажаних видів поведінки;

зорієнтованість освітньої діяльності в майбутнє.

Важливим аспектом дослідження соціології освіти є аналіз взаємодії освіти як соціального інституту з духовним життям суспільства. При цьому в межах даного інституту розглядається проблема соціалізації особи як процес опанування індивідом протягом життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить. Соціологія освіти здійснює визначення місця освіти в системі культурних цінностей та соціальних орієнтацій. Провідне місце у соціології освіти займає поведінка людини в освітянському просторі, її ставлення до освітніх інститутів, мотиви і стимули освіти тощо. Ця гуманістична компонента у соціології освіти значною мірою визначена характером самої освіти як соціокультурного інституту.

Значення освіти в життєдіяльності суспільства значною мірою пов'язане з виконанням соціальних функцій. На думку В. Пічі, О.Семашко традиційно виділяють такі соціальні функції освіти:

трансляцію культури, знань і навичок;

наслідування соціального досвіду і в цілому духовну спадкоємність поколінь;

соціалізацію особи та окремих соціальних груп;

регуляцію соціально-класового балансу суспільства;

інтеграцію з наукою та виробництвом;

опосередкований вплив на політичні та національні процеси.

Соціальна функція зумовлює можливості впливу освіти на соціальну структуру суспільства, створює певні канали соціальної мобільності, рольових та статусних переміщень.

Виховна функція передбачає участь освіти у процесі гармонізації та вдосконалення людських якостей, стимулює саморефлексію особистості – глибоке усвідомлення людиною своєї суті та особистих можливостей.

Функція соціального захисту поширює потенційні соціальні можливості людини у професійному й особистому самовизначенні, особливо за ринкових умов.

Гуманістична функція підкреслює її ціннісні аспекти у предметі діяльності та суб'єктивно-об'єктивному змісті.

Урбаністична функція розкриває вплив освіти на міграційні процеси (найбільше вона проявляється у діяльності вищої школи).

Демографічна функція підкреслює вагомість культурно-освітніх чинників у демографічних процесах держави (склад населення, тривалість життя,

шлюбність, народжуваність тощо).

Функція історичного спадкоємництва та наслідування соціального досвіду відтворює характер відносин із зовнішнім світом та відбиває різноманіття соціально-рольової структури суспільства.

Питання для самоаналізу

Охарактеризуйте реєстр визначень культури А. Кребера та К. Клакхона.

Охарактеризуйте основні функції культури.

Які структурні елементи складають культуру як соціальну систему?

У чому виявляється нормативний аспект культури?

Що таке «етноцентризм» і «культурний релятивізм»?

Наведіть приклади культурних універсалій. Які причини їх виникнення?

Охарактеризуйте різні форми культури в межах одного суспільства.

У чому полягає специфіка освіти як соціального інституту?

Охарактеризуйте функції інституту освіти.

Чи можна побудувати ієрархію соціальних функцій освіти за критерієм їх значимості для суспільства?

Тема 6.

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА МОЛОДІ

План лекції

- 1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу.**
- 2. Функції сім'ї.**
- 3. Типологія і структура сім'ї. Проблеми сучасної сім'ї.**
- 4. Молодь як соціально-демографічна група.**

Рекомендована література:

Основна

Дворецька Г. Соціологія: навч. посіб. / Г. Дворецька. – КНЕУ, 1999. – 338с.

Гіденс Е. Соціологія: Пер. з англ.. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іваненко / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

Нестуля О. Соціологія: практикум модульний варіант: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, С. Ж. Везомська. – К.: Цент учбової літератури, 2009. – 272 с.

Піча В. Соціологія: короткий навчальний словник: терміни і поняття / В. Піча, А. Хорунжий, Л. Климанська, В. Савка / за ред. В. М. Пічі. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ – 2000»; Львів «Магнолія 2006», 2008 – 340 с.

Практикум з соціології: навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти / за ред. В. М. Пічі. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. – 368 с.

Танчин І. Соціологія: навч. посіб. / І. Танчин. – К.: Знання, 2007. – 351 с.

Черниш Н. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова

Антонов И. А. Микросоциология семьи (Методология исследования структур и процессов) / И. А. Антонов. – М.: Note Rene, 1998.

Зміст лекції

1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу

Соціологія сім'ї – це галузь соціологічної науки, яка вивчає формування, розвиток та функціонування сім'ї як малої соціальної групи і як соціального інституту за конкретних культурних і соціально-економічних умов, її місце і посередницьку роль у суспільстві, взаємодію з іншими соціальними групами та інститутами, з окремими індивідами.

У науковій літературі розрізняють поняття «шлюб» і «сім'я», що означають два найважливіші об'єкти вивчення соціології сім'ї.

Шлюб – це сімейний (духовний, економічний, сексуальний) союз між чоловіком і жінкою, що породжує їх права й обов'язки один до одного, до дітей та рідних.

Суспільні ціннісні, стандарти й морально-правові норми зумовлюють домінуючі типи шлюбу, які суттєво різняться в різних соціокультурних системах. Виділяють ендогамні та екзогамні шлюби.

Ендогамний шлюб – це союз між особами, які належать до одної суспільної групи (рід, плем'я, каста). Він переважав у доіндустріальному суспільстві і був поширеним серед окремих верств населення. У сучасному суспільстві, як зазначає Н. Смелзер така форма шлюбу збереглася у деяких расових груп (наприклад, американських негрів), релігійних груп (іудаїстів) і соціальних класів (людей аристократичного походження). Найвідомішим правилом ендогамії є заборона кровозмішування (інцест), яка забороняє шлюби та статеві зв'язки між особами, що є близькими кровними родичами.

Норми екзогамного шлюбу навпаки приписують вибрати шлюбного партнера за межами своєї спільноти, забороняють шлюби між людьми одної спорідненої групи. Ці звичаї притаманні общинно-родовому устрою. Такий тип шлюбу руйнує соціальні обмеження, сприяє солідаризації суспільства.

Залежно від кількості партнерів, що вступають у сімейно-родинні відносини, розрізняють моногамні – між одним чоловіком і однією жінкою – і полігамні шлюби (між одним і декількома іншими індивідами). Полігамія, у свою чергу, поділяється на полігінію (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками) та поліандрію (шлюб між однією жінкою і кількома чоловіками). Ще однією формою є груповий шлюб (між кількома чоловіками і кількома жінками) – так звана пуналуальна сім'я. Ця форма шлюбу є вкрай рідкісною і ще порівняно недавно існувала на Маркізьких островах.

Зважаючи на роль і права кожного з подружжя, виділяють такі типи шлюбу: патріархальний – чоловік відіграє домінуючу роль у сімейному житті; матріархальний – коли домінує жінка; егалітарний – чоловік і жінка мають рівні права. Нині переважає егалітарний шлюб, хоча пережитки патріархальної (взагалі авторитарної) форми сімейної влади ще збереглися і за даними соціологів становлять приблизно 5% загальної кількості шлюбів, кожна десята сім'я – це сім'я перехідного типу, а в кожній п'ятій – характер

відносин важко визначити.

За юридичним оформленням розрізняють громадянські (вільні, юридично не засвідчені) і офіційні (оформлені відповідними документами) шлюби.

Треба зауважити також, що там, де церкву відокремлено від держави (наприклад в Україні), церковний шлюб (вінчання чи інший канонічний спосіб оформлення подружніх стосунків) не вважається офіційним.

За вибором місця проживання молодого подружжя шлюби поділяються на: патрілокальні - коли подружжя проживає в батьків чоловіка; матрилокальні – у батьків дружини; неолокальні – подружжя проживає окремо від своїх батьків.

Термін «сім'я» характеризує складнішу від подружніх форму відносин – міжособистісних між подружжям, між дітьми і батьками, між іншими членами сім'ї. Сім'я має історично стійку організацію, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення. Сім'я – це об'єднання людей на основі шлюбу, кровної спорідненості або усиновленні, пов'язаних спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю за виховання дітей, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення.

Соціологія вивчає сім'ю на макро- і мікрорівні. Специфіка цього вивчення полягає в тім, що сім'я на макрорівні розглядається як найдавніший соціальний інститут, що характеризується певними соціальним нормами, санкціями, організаційними формами, системою ролей, прав і обов'язків, за допомогою яких регулює відносини між подружжям, батьками і дітьми, родичами; на мікрорівні – як суттєвий елемент соціальної структури суспільства, автономну цілісність, малу контактну соціальну групу, найдавнішу природну спільноту людей, засновану на шлюбних відносинах і родинних зв'язках, спільному господарстві й побуті, взаємній моральній відповідальності і допомозі, члени якої перебувають у постійному спілкуванні.

На мікрорівні здебільшого вивчаються цілі та завдання сім'ї, її групова динаміка, згуртованість, солідарність, стабільність, включення індивідів у сім'ю, задоволення перебуванням у ній, функціональними вимогами, взаємодія членів сім'ї, груповий контроль, санкції, сімейні цінності та норми поведінки.

Сім'я як мала група відрізняється від інших малих груп такими типовими ознаками:

наявністю між подружжям особливого союзу, якому притаманне духовне єднання, глибокі інтимно-довірчі зв'язки;

переважанням неформальних довірчих відносин між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми;

особливим способом формування – на основі симпатій, кохання, духовної єдності (для утворення інших малих груп досить спільних інтересів).

На мікрорівні більше уваги приділяється взаємодіям, що розвиваються між членами сім'ї за різних обставин, чинникам, що формують стабільність сім'ї, ціннісним орієнтаціям, мотивам. Стабільність сім'ї залежить як від характеру внутрішніх взаємодій, так і від зовнішнього впливу соціокультурного середовища.

Як вітчизняні так і зарубіжні дослідники проблем сучасної сім'ї погоджуються в тому, що сьогодні аналіз сім'ї як соціального інституту

поступається місцем дослідження її групових характеристик.

2. Функції сім'ї

Оскільки сім'я взаємодіє, з одного боку, із суспільством, а з другого – з окремими особами (членами сім'ї), то ті функції, що вона виконує щодо суспільства, називають суспільними функціями, а ті, які виконуються щодо окремих членів сім'ї, – індивідуальними. Суспільні функції пов'язані з потребою суспільства в інституті сім'ї, а індивідуальні – з потребами особи, що належить до сімейної групи.

До основних функцій сім'ї належать:

Репродуктивна функція, яка полягає у відтворенні населення – дітонародженні і духовно-моральному відтворенні людини в сім'ї. Вона має соціальний характер, оскільки не обмежується біологічним розмноженням, а передбачає відтворення людини, яка б відповідала сучасному рівню суспільства.

Розрізняють багатодітну, середньодітну і малодітну сімейну орієнтацію. Нині в Україні переважає малодітна орієнтація. Близько половини сімей мають двох дітей, третина – одну, десята частина – жодної дитини. Багатодітні сім'ї становлять менше ніж 3% загальної кількості.

Функція регулювання і контролю сексуальної поведінки. Регуляція і контроль сексуальних відносин здійснюється в усіх суспільствах, хоч сексуальна потреба ніколи не проявляється в чистому вигляді, оскільки її зміст детермінується культурними нормами і стандартами, що їх людина засвоює з дитинства.

Сім'я впорядковує свої сексуальні відносини завдяки тому, що законодавство, статеві мораль (традиції, звичаї, настанови, соціальний контроль тощо) приписують – хто з ким і за яких умов можуть вступати в статеві стосунки.

І. Кон описав різні типи культур (залежно від панівних норм статевої моралі), серед яких визначив дві основні: антисексуальну (репресивну) і просексуальну (толерантну). Прикладом антисексуальної репресивної культури може бути середньовічна християнська мораль, згідно з якою сексуальність ототожнювалася з гріхом. У суспільствах, які дотримувалися такої моралі, статеве життя допускалося тільки в шлюбі. Прикладом суспільства просексуальної толерантної культури може бути Полінезія, де сексуальність і еротизм активно заохочуються. Сексуальні проблеми знаходять свій вираз у танцях, піснях, їх вільно обговорюють. Позашлюбні зв'язки в суспільствах з такою культурою не засуджуються.

Культури більшості людських суспільств розташовані між цими двома полюсами. Проте якою б не була статеві культура, суспільство обов'язково регулює й контролює сексуальну поведінку людей, підтримуючи і стимулюючи ті відносини між партнерами, які сприяють утворенню сім'ї і відповідають демографічній політиці держави.

Функція соціалізації, що полягає в навчанні і догляді за дітьми, їх соціальному захисті. Реалізація функції соціалізації відбувається через цілеспрямований вплив на людину з метою формування певних моральних і фізичних якостей, звичок, навичок, установок, цінностей, прищеплення відповідних

взірців і норм поведінки.

Рекреативна функція – сприяє розвитку особистості в членів сім'ї. Ця функція набуває особливого значення за умов загального соціального напруження, збільшення стресових ситуацій у сфері професійної діяльності, у побуті. Через це зростає значимість психологічної терапії, емоційної стабілізації. Сім'я – це поєднання родинних, подружніх, батьківських і дитячих почуттів. Вона є тим життєвим осередком, де людина знаходить позитивні емоції, розуміння, заспокоєння, знімає психологічне напруження, душевно оздоровлюється, задовольняє потребу в особистому щасті, коханні.

Комунікативна функція – задовольняє потребу людини в духовному спілкуванні, яке ґрунтується на взаєморозумінні і взаємопідтримці.

Функція первинного соціального контролю, реалізація якої передбачає здійснення моральної регламентації поведінки членів сім'ї у спілкуванні та взаємодії одного з одним.

Економічна функція сім'ї – матеріальне забезпечення неповнолітніх і старих батьків. У соціологічному аналізі використовуються такі економічні характеристики сім'ї, як її склад та структура, якість помешкання (кількість кімнат, житлова площа, зручність розташування тощо), наявність предметів побутового та культурного призначення, власного транспорту, будинку, присадибної ділянки, господарства тощо.

3. Типологія і структура сім'ї. Тенденції розвитку сучасної сім'ї

Різноманітність сімейних відносин зумовлює появу багатьох типів сім'ї. У соціологічних дослідженнях їх класифікують за такими критеріями:

характером спорідненості:

консангвінальна (кровноспоріднена) – тип сімейної організації, в якому основними є відносини дітей з батьками і дітей між собою, тобто відносини, що базуються на кровній спорідненості, а не на зв'язках між подружжям;

кон'югальна (подружня чи шлюбна) – тип сімейної організації, в якій основним є відносини жінки і чоловіка, а не кровно-родинні зв'язки.

кількістю представлених поколінь:

однопоколінна, що складається з подружньої пари без дітей;

проста або нуклеарна – подружня пара з дітьми, які ще не одружені.

розширена, що складається з трьох і більше поколінь, які з'явилися внаслідок одруження дітей та онуків і зв'язані спільним господарством.

Розширена сім'я характерна для традиційного суспільства. Індустріалізація підірвала розширену сім'ю, одночасно сприяючи розвитку нуклеарних сімей. Американський соціолог В. Гуд виділив ряд факторів, які ослаблюють і руйнують розширену сім'ю в індустріальному суспільстві:

по-перше, індустріалізація сприяє горизонтальній мобільності, що призводить до ослаблення родинних зв'язків, які вимагають частих контактів;

по-друге, індустріалізація сприяє зростанню вертикальної мобільності, що призводить до ослаблення стосунків між родичами, які представляють різні соціальні прошарки;

по-третє, індустріальне суспільство замінює кровноспоріднені групи під час вирішення таких суспільних проблем як забезпечення навчання, безпеки

тощо;

по-четверте, в індустріальному суспільстві домінуючу роль відіграють особисті досягнення індивідів, що зменшує їхню залежність від родичів.

наявністю батьків:

повна, коли є батько і мати;

неповна, коли відсутній хтось із батьків;

кількістю дітей:

бездітна – немає дітей;

одnodітна – одна дитина;

багатодітна – троє і більше дітей;

розподілом ролей:

партнерська – заснована на взаєморозумінні подружжя і добровільному розподілі ролей згідно з можливостями і схильностями кожного з них;

матріцентрична – центральне місце посідає мати через обмежену включеність батька в сімейне життя;

патернальна – центральне місце посідає батько; він піклується про інших членів сім'ї, ставиться до них поблажливо як до слабших;

ступенем самостійності:

автономна – така, що є самодостатньою, самостійною одиницею;

гетерономна – така, котра не є економічно самодостатньою, засоби до життя забезпечує один чи кілька її членів, характеризується чітким розподілом обов'язків, а отже, дотриманням норм, правил, що запроваджені іншими.

Окрім типів сім'ї в соціологічному аналізі використовується термін «структура сім'ї».

Структура сім'ї – це сукупність родинних, духовних, моральних, правових, владних та інших відносин між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї.

Виокремлюють авторитарний та демократичний типи сімейної структури. Авторитарна сімейна структура передбачає жорстке підпорядкування дітей батькам, чоловіка – дружині чи навпаки. У свою чергу демократична (рівноправна) сімейна структура характеризується розподілом ролей згідно з особистими якостями та здібностями подружжя, добровільним розподілом побутових обов'язків, однаковими правами й відповідальністю щодо виховання дітей, спільним розв'язування сімейних проблем.

Сучасний етап розвитку західного суспільства приніс другу революцію в сімейному житті, яка не лише докорінним чином змінила сім'ю і родинні стосунки, а й, на думку багатьох дослідників, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Це зумовлене цілою низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи називають серед них:

зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури родинних взаємин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправ'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо. Недарма німецькому філософу Ф.Ніцше належать слова: «Коли чоловік і жінка стануть рівноправними, сім'я загине»);

утворення двох центрів життя – праці й дому (раніше професійна

діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з пом'якшенням традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

винахід надійних контрацептивних засобів (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття).

Ці та інші причини викликали появу різного роду тенденцій розвитку сучасної сім'ї, які нині широко поширені і в розвинених західних, і в посткомуністичних країнах. До них належать:

зростання розлучень (абсолютне і відносне);

зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;

зменшення середньої тривалості шлюбу;

пізніший час вступу в шлюб;

спільне життя подружніх пар без оформлення шлюбу;

зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним поста#

рінням населення та навіть його депопуляцією;

збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюбу;

зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

До загальних наслідків цих соціальних умов українська дослідниця Г Дворецька відносить також проблеми, що виникають у поєднанні ролі матері з професійною діяльністю, що є наслідком еволюції сімейної організації, значної трансформації соціальних ролей подружжя, зв'язаної з розвитком соціально-професійної структури суспільства.

Посилаючись на дослідження Г. Парсонса і В. Гуда та розуміючи сучасну нуклеарну сім'ю як результат еволюції суспільства від аграрного типу до індустріального, вона звертаю увагу на те, що, з одного боку, сім'я існує автономно, а з другого – залежить від соціально-професійної структури суспільства. Вплив суспільства на сім'ю проявився насамперед у зміні соціального статусу жінки. В процесі еволюції суспільства жінка отримала однакові з чоловіком права брати участь у розв'язанні сімейних проблем, у виробничому процесі, громадському житті. Професійна і громадська діяльність робить жінку економічно незалежною, сприяє розвитку її особистості. Проте така діяльність жінки справляє негативний вплив на функціонування сім'ї – зменшується народжуваність, збільшується кількість розлучень, ускладнюються взаємовідносини між батьками та дітьми. Жінка втрачає і тому, що вияв її індивідуальності, людських якостей можливий не стільки у сфері професійної діяльності, скільки в сім'ї та материнстві.

Крім того, у суспільстві, де вимоги виробництва є пріоритетними, заміжня жінка з дітьми потрапляє в дуже невигідне становище на ринку праці, бо сімейні турботи забирають у неї багато сил і часу і їй важко конкурувати з чоловіками. Наслідком цієї соціальної нерівності статей є те, що жінки здебільшого працюють на непрестижних і малооплачуваних посадах, а серед

безробітних їх абсолютна більшість.

Намагання розв'язати цю проблему, адаптуватися до вимог соціально-професійної структури суспільства породили новий тип сім'ї, яка досить успішно поєднує ціннісні орієнтації подружжя на утворення власної сім'ї та їхні професійні інтереси. Це так звана бікар'ерна сім'я, яка поширена в основному в середньому класі, у деяких прошарках інтелігенції.

У бікар'ерних сім'ях чоловік і жінка розподіляють між собою домашні обов'язки, поважають і допомагають самореалізуватися одне одному не тільки в сім'ї, а і в кар'єрі.

4. Молодь як соціально-демографічна група

У сучасній літературі існує багато визначень молоді. Найбільш поширеним є визначення молоді як соціально-диференційованої соціально-демографічної групи, котрій притаманні специфічні психологічні, фізіологічні та культурні властивості. Ці властивості визначаються не лише віковими особливостями, але й тим, що соціально-економічне, соціально-політичне становище молоді, її духовний світ, система ціннісних орієнтацій перебувають на стадії становлення.

Визначити сутнісні риси молоді можна як через виокремлення основних етапів соціалізації особистості, так і через виявлення характеристик, притаманних різним групам молоді. У першому випадку йдеться про час повноліття, настання правової відповідальності, початок трудової діяльності, створення сім'ї, досягнення соціально-економічної незалежності від батьків тощо. У другому – передбачається розподіл молоді на внутрішньовидові групи (за соціально-професійними та віковими ознаками), кожна з яких має власні специфічні характеристики. Такий підхід дає змогу адекватніше аналізувати окремі контингенти молоді під час емпіричних соціологічних досліджень.

Суттєвою рисою молоді є те, що значна її частина не має власного соціального статусу, перебуває на стадії «статусного мораторію», характеризується або попереднім соціальним статусом, тобто соціальним положенням батьків, або своїм майбутнім статусом, пов'язаним із професійною підготовкою. Молодь входить у життя в умовах уже чинних соціальних інститутів, які не завжди відповідають її потребам, що призводить до виникнення криз і конфліктів.

Важливим питанням є визначення вікових параметрів молоді. Вони залежать як від історичних особливостей, традицій, так і від рівня соціально-економічного розвитку країни (11-25, 15-28, 16-24 роки):

нижня межа визначається біологічною, статевою зрілістю;

верхня – визначається з огляду на юридичне повноліття, закінчення навчання, здобуття професії, одруження та набуття економічної незалежності.

За законами України цей вік означається від 14 до 35 років. Розширення загальноприйнятих у 60-70-ті роки ХХ ст. вікових меж молоді від 16-30 до 14-35 років відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого – розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом,

подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Як специфічна соціально-демографічна група суспільства молодь визначається не лише віковими межами, а й тим, яке місце вона посідає в соціальній структурі суспільства, а також особливостями соціального розвитку. Молоді притаманні основні та другорядні особливості. До основних належать: фізіологічні, психологічні, вікові й соціальні характеристики. Другорядні пов'язані з основними і виявляються залежно від суспільно-корисної діяльності, місця проживання, соціального статусу людини тощо.

У житті молодої людини умовно можна виділити три основних періоди:

період пошуку – коли молода людина сама для себе визначає та приймає рішення щодо навчання і сфери професійної діяльності;

період інтеграції в суспільство – пов'язаний із першими роками професійної діяльності;

період інтенсивної творчості та продуктивної діяльності.

Специфічні функції молоді в суспільстві:

функція відтворення – полягає в збереженні та відтворенні на більш високому рівні всієї системи суспільних відносин;

трансляційна – це передавання наступним поколінням знань, досвіду, традицій і цінностей;

інноваційна – полягає у творчому розвитку, вдосконаленні всього, що створено попередніми поколіннями.

Питання для самоаналізу

Дайте визначення «сім'ї» та «шлюбу».

У чому полягає відмінність у розумінні сім'ї як малої соціальної групи і як соціального інституту?

Охарактеризуйте відомі вам типи сімейної структури.

Чим відрізняється нуклеарна сім'я від розширеної? Які фактори, на вашу думку, сприяють руйнуванню розширеної сім'ї в індустріальному суспільстві?

Зробіть порівняльний аналіз таких моделей сім'ї: «традиційна» і «сучасна», «авторитарна» і «егалітарна».

Назвіть основні форми шлюбу.

Назвіть соціальні та індивідуальні функції сім'ї.

Охарактеризуйте фактори сімейних розлучень.

Визначте основні тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні.

Вкажіть вікові межі молоді.

Тема 7.

ТЕОРІЯ, МЕТОДИКА І ТЕХНІКА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План лекції

- 1. Соціологічне дослідження, його види.**
- 2. Програма соціологічного дослідження.**
- 3. Методи збору первинної соціологічної інформації.**

Рекомендована література:

Основна

Дворецька Г. Соціологія: навч. посіб. / Г. Дворецька. – КНЕУ, 1999. – 338с.

Лукашевич М. Соціологія. Загальний курс: підруч. / М. Лукашевич, М. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.

Примуш М. Загальна соціологія: навч. посіб. / М. Примуш. – К.: ВД „Професіонал”, 2004. – 592 с.

Соціологія: навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – 2-е вид. – К.: Знання, КОО, 2003. – 455 с.

Соціологія: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. В. Г. Гордьяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 560 с.

Черниш Н. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова

Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження? Посібник-довідник для громадських активістів та всіх зацікавлених / О. Богдан; консультант-рецензент В. Паніотто. – К.: Дух і Літера, 2015. – 380 с.

Гречихин В. Лекции по методике и технике социологических исследований: учебное пособие / В. Гречихин. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 456 с.

Девятко И. Методы социологического исследования / И. Девятко. – Екатеринбург: изд-во Уральского университета, 1998. – 208 с.

Добреньков В. И. Методы социологического исследования: учеб. / В. И. Добреньков, А. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 768 с.

Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій / Н. Паніна. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 320 с.

Рабочая книга социолога / под ред. Г. В.Осипова. – М.: Наука, 1983. – 476.

Зміст лекції

1.Соціологічне дослідження, його види

У дослідницькій практиці доцільно розрізняти опитування громадської думки і власне соціологічні дослідження.

Опитування громадської думки – це збір інформації про сукупну думку (розподіл думок) певного контингенту населення з певного актуального питання.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище чи процес.

Основні функції соціологічного дослідження:

пізнавальна – відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;

методологічна – забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові

підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;

практична – полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами;

інформаційна – сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;

управлінська – забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науковообґрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

підготовчий (полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо);

збір первинної соціологічної інформації (відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту);

упорядкування та обробка зібраної інформації;

аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виокремлюють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

За метою виокремлюють:

фундаментальні дослідження (спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням найскладніших проблем суспільства);

прикладні дослідження (націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення певних соціальних проблем).

За глибиною аналізу виділяють:

пошукові дослідження (за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належить до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплюють невеликі сукупності, мають спрощені програму та інструментарій. Найчастіше використовують як попередній етап більш глибокого масштабного дослідження, орієнтуючи їх на збирання інформації щодо об'єкта та предмета дослідження, уточнення гіпотез тощо);

описові дослідження (покликані створити відносно цілісну уяву про

досліджувані явища, процеси. Проводять відповідно до повної програми, застосовуючи детально опрацьований інструментарій, здебільшого тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика спільнота людей, з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками);

аналітичні дослідження (полягають не тільки в описуванні соціальних явищ та їх компонентів, а й на встановлення причин їх виникнення та механізмів функціонування).

За методом, застосовуваним у соціологічному дослідженні, виокремлюють: опитування, аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За затратами часу виділяють:

довгострокові (терміни проведення – від 3 років і більше);

середньострокові (від 6 місяців до 3 років);

короткострокові (від 2 до 6 місяців);

експрес-дослідження (від 1-2 тижнів до 1-2 місяців).

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статичній чи динамічній) виділяють:

разове соціологічне дослідження (інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища);

повторне соціологічне дослідження (проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію). Серед повторних досліджень виділяють панельні (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), трендові (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), когортні (досліджують специфічні соціальні сукупності – когорти – впродовж певного часу).

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на:

монографічні (спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів);

суцільні (в яких обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта);

вибіркові (в яких обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину). Своєрідне місце у цій класифікації посідають пілотажні (пробні) соціологічні дослідження, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів тощо), а також внести необхідні корективи у нього.

2. Програма соціологічного дослідження

Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, що відображає логічно обґрунтовану схему переходу від теоретичного (концептуального) осмислення проблеми до інструментарію конкретного емпіричного дослідження.

Структура програми соціологічного дослідження складається з

методологічної та методичної частин.

Методологічна частина програми охоплює такі компоненти:

1. Формулювання теми, мети дослідження та його основних завдань.

З'ясувавши попередньо суть проблемної ситуації, слід чітко зафіксувати проблему в назві дослідження.

Мета конкретно-соціологічного дослідження визначає домінуючу орієнтацію, від якої залежить уся логіка його здійснення і реалізації. Як зазначає В. Гречихін, програма конкретно-соціологічного дослідження повинна дати відповідь на питання, вирішення якої проблеми і досягнення якого результату ставить на меті дослідження. У формулювання мети треба чітко означити одну проблему, якщо їх декілька, то цей фрагмент програми варто назвати цілями.

Завдання конкретно-соціологічного дослідження – це сукупність цільових установок, спрямованих на аналіз і вирішення проблеми. Завдання дослідження безпосередньо впливають із поставлених перед дослідниками цілей і є їхньою конкретизацією.

2. Визначення об'єкта та предмета дослідження.

Об'єктом дослідження є носії певної соціальної проблеми – люди, об'єднані у спільноти різного типу, а також їхня діяльність.

У програмі належить зафіксувати такі характеристики об'єктів дослідження:

просторові (місто, район);

часові (період початку і закінчення дослідження);

галузеві (вид діяльності, що її досліджують);

соціально-демографічні (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо).

Досить часто обраний об'єкт соціологічного дослідження занадто великий у кількісному плані для того, щоб його можна було охопити суцільним дослідженням (наприклад, весь колектив робітників певного підприємства). Тоді виникає завдання визначення кола респондентів, тобто тих, хто підпадає під дослідження. Практика свідчить, що у випадках, коли об'єкт дослідження налічує 500 і більше людей, єдино правильним є вибіркового метод.

Предметом конкретно-соціологічного дослідження є найсуттєвіші властивості й стосунки об'єкта, пізнання яких є важливим для виконання завдань, закладених у програму. Тому визначення предмета дослідження одночасно визначає межі, в яких конкретний об'єкт досліджують у цьому разі.

3. Здійснення інтерпретації та операціоналізація понять.

Інтерпретація понять відіграє надзвичайно важливу роль у процесі формування програми дослідження, оскільки саме завдяки цій процедурі теоретичні положення переводяться у площину наближення до безпосереднього емпіричного дослідження. Інтерпретація понять необхідна для чіткого окреслення предметного поля дослідження й уточнення змісту термінів, які є ключовими для обраної теми. У цій частині доцільно навести означення основних рядоутворюючих, а також похідних понять.

Наступним етапом є операціоналізація понять. Операціоналізація основних понять дає змогу співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його

фактичний стан, правильно пояснити причини його виникнення та результати. Процедура операціоналізації понять – це певна система пізнавальних та організаційних дій, необхідних для уточнення їх змісту, розробки операцій їх вимірювання. Операціоналізація понять забезпечує вимір та реєстрацію явищ, що їх вивчають за допомогою кількісних показників та індикаторів. Кінцевою метою цієї роботи є складання свого роду «дерева» рівнів інтерпретації.

4. Формулювання гіпотез дослідження.

Гіпотеза в конкретно-соціологічному дослідженні – це наукове припущення, яке висувають для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ і процесів, котре треба підтвердити або спростувати. У методологічному плані гіпотеза слугує з'єднувальною ланкою між теоретичною концепцією та емпіричною базою дослідження, її висувають для перевірки тих залежностей, які внесені до теоретичної схеми і на вивчення яких скеровані завдання дослідження. У цьому сенсі гіпотеза є своєрідним прогнозом їх очікуваного розв'язання, який може і не виправдатися, що не применшує її цінності.

Усі гіпотези поділяються на гіпотези-підстави і гіпотези-наслідки, які виводяться з перших.

Методичний компонент програми соціологічного дослідження включає:

1. Розрахунок і обґрунтування вибірки.

Термін «вибірка» в емпіричній соціології масових опитувань має два основних значення:

по-перше, поняття «вибірка» використовується як синонім поняття «вибіркова сукупність» - частина населення, яка зазнає опитування, а одержані результати поширюються на досліджувану популяцію загалом (генеральну сукупність);

по-друге, під «вибіркою» розуміють процес відбору одиниць спостереження (технологія, способи і методи такого відбору визначають тип вибірки). У цьому випадку слово «вибірка» є синонімом процедурної категорії - «відбір одиниць спостереження».

Побудова вибірки при підготовці проекту конкретного соціологічного дослідження зводиться до розв'язання трьох основних проблем:

визначення обсягу вибірки – кількості людей, яких треба опитати для одержання якісної інформації;

визначення типу вибірки – побудова конкретної схеми процедури відбору;

оцінка якості вибірки – визначення ймовірності та міри точності, з якими результати опитування вибіркової сукупності можна переносити на ту чи іншу частину населення.

Виокремлюють два типи вибірки: ймовірну (випадкову) і цілеспрямовану. До першої належать чотири методи: власне випадковий відбір (для генеральної сукупності не більше 800 одиниць), який поділяється на випадково-безповторний і випадково-повторний методи; механічна вибірка; серійна вибірка; гніздова вибірка. У другу включені: репрезентативна, квотна і стихійна вибірки.

2. Методи соціологічного дослідження.

Як слушно зазначають вітчизняні соціологи, при визначенні методів соціологічного дослідження соціальної проблеми слід узяти до уваги низку суттєвих моментів:

оперативність та економність дослідження не повинні досягатися за рахунок якості даних;

жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості. Тому не існує взагалі «добрих» чи «поганих» методів; є методи, адекватні або неадекватні (тобто відповідні й невідповідні) поставленій меті й завданням;

надійність методу забезпечується не лише його обґрунтованістю, а й дотриманням правил його застосування.

Методи мають бути внесені до програми конкретно-соціологічного дослідження; а їх вибір має відповідати цілям та завдання дослідження. Вони повинні бути базою для перевірки правильності чи хибності висунутих гіпотез. Серед методів збирання первинної соціологічної інформації використовують і такі, які не є специфічно соціологічними. Це спостереження і експеримент. Своїм корінням вони сягають у природничі науки, але нині їх успішно застосовують у соціогуманітарних науках. Більш детально методи збору первинної соціологічної інформації розглянемо у наступному запитанні.

3. Стратегічний та робочий плани дослідження.

Існує три варіанти стратегічного плану: пошуковий, аналітичний, експертний.

Робочий план дослідження складається на базі стратегічного плану і відображає основні процедурні заходи. Практика свідчить, що детально розроблений робочий план – вагомий чинник досягнення успіху дослідження. Він дає змогу заздалегідь передбачити і точно визначити обсяг наукових, організаційних і фінансових витрат, надає дослідженню ритмічності на всіх етапах його проведення. Структурними компонентами робочого плану соціологічного дослідження є його етапи й різні за видами та формами науково-дослідні та організаційно-технічні процедури й операції. Усі вони можуть бути згруповані в плані відповідно до послідовності їх здійснення.

3. Методи збору первинної соціологічної інформації

Сучасна соціологія володіє чималим арсеналом методів, які застосовуються залежно від накресленої мети та задач дослідження. Узагальнивши всі методи, їх можна поділити на кількісні та якісні. Головна відмінність кількісних та якісних методів полягає у різниці підходів. У кількісних дослідженнях насамперед застосовується значний обсяг вибірки, що дає змогу провести статистично обґрунтований аналіз отриманої інформації. У якісних – кількість учасників може бути невеликою, головне – дослідження глибинних причин і мотивів. Іншими словами, кількісні дослідження відповідають на запитання «Скільки?», «Хто?», якісні дослідження мають відповісти на запитання «Чому?» і «Як саме?».

Опитування є методом збирання інформації за допомогою постановки запитань певній групі людей (респондентів), відібраних за певним

принципом - так, щоби ця відібрана сукупність за основними параметрами репрезентувала генеральну сукупність – тобто, ту спільноту, на яку надалі поширюватимуться висновки опитування.

Розрізняють різні види опитувань: письмове (анкетування) і усне (інтерв'ю); очні та заочні (поштові, телефонні, пресові, електронні); експертні і масові; вибіркові та суцільні.

Анкетування та інтерв'ю ґрунтуються на єдиних принципах конструювання запитань і відрізняються тільки процедурою опитування. Найнайдійнішими та інформаційно насиченими є, звичайно, персональні анкетні опитування, які англійською зветься «обличчям до обличчя». Водночас існує чимало специфічних видів опитувань – «омнібуси», моніторингові опитування, роллінгові (або – хвильові) опитування, експрес-опитування, опитування на виборчих дільницях (екзит-поли).

Основним інструментарієм збору вихідного матеріалу в масових широкомасштабних соціологічних опитуваннях є стандартизована анкета (опитувальник).

За функціональним призначенням запитання анкети можна поділити на змістові та допоміжні. Змістовні запитання є емпіричними індикаторами ознак явища, що вивчається.

Основні вимоги до змістовних запитань анкети такі: валідність (обґрунтованість), локанічність та однозначність.

1. Валідність. Під валідністю розуміють міру відповідності запитання анкети показнику, що вивчається.

2. Локанічність. Запитання мають бути стислими. Як довели експерименти в галузі міжособистісного спілкування, для більшості людей 11-13 слів є межею сприйняття фрази без суттєвого викривлення її основного змісту.

3. Однозначність. Під вимогою однозначності мають на увазі однакове розуміння респондентами змісту запитання. Порушення однозначності – найпоширеніша помилка в анкетах соціологів-початківців.

Допоміжні запитання виконують різні функції: дають змогу жорстку стандартизовану форму опитування наблизити до діалогу, зібрати додаткову інформацію, а також розвинути інтерпретацію одержаних результатів. Найпоширенішими серед допоміжних запитань є запитання-фільтри та відкриті запитання.

Під запитанням-фільтром мають на увазі запитання, що відсіює тих респондентів, яких не стосується наступне запитання.

Відкритим називають запитання, щодо якого автор не пропонує респондентові перелік підготовлених відповідей, а залишає місце для відповіді у довільній формі.

Соціологічне спостереження – важливий метод збирання первинної соціологічної інформації через цілеспрямоване, систематичне, безпосереднє сприйняття і пряму реєстрацію значущих (для цілей дослідження) фактів соціальної дійсності, найбільш важливих її подій.

Спостереження в соціологічному дослідженні найчастіше використовують на його розвідувальному етапі, коли відбувається загальне ознайомлення з об'єктом дослідження і розробляються гіпотези. Крім того, його можна застосовувати для перевірки даних, зібраних іншими методами, і для

одержання додаткових відомостей про досліджуваний об'єкт, а також для розробки гіпотез.

Спостереження планується і здійснюється аналогічно як і інші соціологічні дослідження: уточнюються цілі, встановлюються об'єкт і предмет спостереження, формулюються основні гіпотези і завдання, конкретизується вид (спосіб) спостереження, готується документація і розробляється процедура фіксації спостережень, проводяться збір, обробка та аналіз інформації. Специфіку змісту кожного етапу обумовлює характер досліджуваної проблеми і особливості, властиві цьому методу дослідження.

В соціологічній науці існує чимало критеріїв класифікації спостережень.

За місцем спостерігача в процесі спостереження виокремлюють:

невключене спостереження (полягає у вивченні процесів дослідження ззовні без втручання в їх перебіг);

включене спостереження (передбачає не тільки безпосередню присутність, а й участь спостерігача в досліджуваній ситуації, контакт із тими, за ким ведеться спостереження).

За ступенем формалізованості:

стандартизоване спостереження (характеризується суворою регламентацією процедури, часу й вибраного об'єкта);

довільне спостереження (характеризується відсутністю жорстких приписів, дослідник не обмежений програмою, не має чіткого плану дій, не встановлює наперед, які саме елементи досліджуваного процесу (ситуації) він буде фіксувати).

За регулярністю проведення:

систематичне спостереження (характеризується регулярністю проведення протягом певного періоду);

епізодичне спостереження (проводиться спонтанно).

За місцем проведення і способом організації:

польове спостереження (здійснюють над реальними соціальними групами в природних умовах їхньої життєдіяльності);

лабораторне спостереження (соціальні групи відбираються дослідником, а процес дослідження відбувається в спеціально створених умовах).

За наявності контролю за проведенням спостереження:

контрольоване спостереження (здійснюється з метою збирання інформації для відтворення більш чіткої картини досліджуваної ситуації, перевірки певних гіпотез. Для цього збільшують кількість спостерігачів і порівнюють результати їхніх спостережень, а також інтенсифікують сам процес дослідження проведенням серії спостережень за одним об'єктом);

неконтрольоване спостереження (зорієнтоване на вивчення реальних життєвих ситуацій, загальний опис певного процесу, явища, а також соціальної атмосфери, в якій вони відбуваються).

Особливим видом соціологічного дослідження є самоспостереження, коли соціолог користується не тільки даними спостереження за поведінкою індивідів, а і їхніми власними судженнями й оцінками цієї поведінки. У ньому можуть використовуватися такі документи, як автобіографії, листи, щоденники, записи самоаналізу тощо.

Розглянутих різновидів спостереження зазвичай у чистому вигляді не

існує. На практиці їх поєднують одне з одним залежно від складності та багатовимірності об'єкта, специфіки завдань дослідження, тобто залежно від типу дослідження

Експеримент – загальнонауковий метод здобуття (в умовах, що контролюються й управляються) певних знань про причинно-наслідкові відносини між явищами і процесами соціальної дійсності для перевірки гіпотез щодо цих зв'язків. Дослідник створює певну ситуацію, приводить у дію гіпотетичну причину і спостерігає за змінами у природному перебігу подій, фіксує їх відповідність чи невідповідність власним передбаченням, гіпотезам.

Соціальні експерименти за характером об'єкта і предмета дослідження поділяють на: соціальні, економічні (господарські), правові, педагогічні, психологічні, естетичні.

Соціальний експеримент у соціології – метод збирання інформації про характер і специфіку змін показників соціальної діяльності та поведінки під впливом заданих і керованих чинників. Його проводять з метою перевірки дієвості запроваджуваних форм соціальної діяльності, нових засобів управління розвитком соціальних процесів. Крім того, соціальний експеримент як ефективний метод вивчення соціальних явищ використовують у соціологічному дослідженні для розробки робочих гіпотез.

Позитивним у соціальному експерименті є те, що дослідник у ньому посідає активну позицію. Створюючи певні умови, він має можливість повніше враховувати визначальні чинники, чітко передбачувати їхній вплив на об'єкт дослідження; змінюючи послідовно одну умову і залишаючи без зміни інші, він може з'ясувати причини і зміни соціальних явищ; багаторазово повторюючи дослід, нагромаджувати кількісні характеристики, за якими можна робити висновки про типовість чи випадковість соціальних явищ.

Негативним у використанні соціального експерименту є те, що навмисно створені умови можуть порушити природність перебігу соціального явища, що досліджується.

Аналіз документів – це метод збирання первинної соціологічної інформації з різних документальних джерел з допомогою оцінки й аналізу їх змісту.

Документи в соціології – це друковані, рукописні та інші матеріали, створені для зберігання і передавання інформації, яка накопичується в результаті життєдіяльності окремих людей, груп чи спільнот (державні та урядові акти, промови політичних діячів, статистичні збірники і матеріали перепису, наукові публікації, періодична преса, листи представників усіх верств населення, художні твори, протоколи зборів і засідань, звіти адміністрацій та громадських організацій, матеріали соціологічних досліджень тощо). Вони несуть інформацію про соціальні факти, явища, процеси, що відбуваються в суспільстві, соціальних організаціях, групах.

За статусом документи поділяють на:

офіційні (створюються в державних установах, трудових організаціях, різних комісіях та віддзеркалюють суспільні зв'язки, колективні погляди);

особисті (складені з ініціативи самого індивіда документи (щоденники, автобіографії або листи), що відтворюють його власний життєвий досвід).

За цільовим призначенням документи поділяють на:

спеціальні (складаються безпосередньо в процесі соціологічного дослідження: анкети, тести, протоколи спостережень, записи самоспостережень, дані експериментів);

побічні (довідкові видання, літературно-художні твори, навчально-педагогічна та інша література, преса, радіо, телебачення тощо).

За рівнем обробки інформації документи поділяють на:

первинні (створюються на підставі безпосереднього вивчення соціального буття і є описом конкретних ситуацій, висвітленням діяльності окремих осіб, організацій. До них належать звіти з емпіричних соціологічних досліджень, протоколи зборів, щоденники тощо);

вторинні (складають на основі первинних матеріалів і носять більш узагальнений аналітичний характер).

За змістом документи класифікують на правові, історичні, економічні, технічні тощо.

За характером інформації соціологічні документи можна поділити на: письмові, усні, лінгвістичні, фото- і кінематографічні, фонографічні, етнографічні та речові. Соціолог найчастіше має справу з письмовими документами, у тому числі статистичними.

Методи аналізу документів можна поділити на дві основні групи: неформалізовані (традиційні) та формалізовані (якісні та кількісні).

Неформалізовані (традиційні) методи аналізу – це розмаїття розумових операцій, спрямованих на тлумачення тексту, інтерпретацію відомостей, що містяться в документах, виділення смислових блоків ідей, тверджень, що цікавлять дослідника. Неформалізований аналіз документів ґрунтується на загальних логічних міркуваннях, синтезі, порівнянні, визначенні, оцінці, осмисленні.

Формалізований (якісно-кількісний) аналіз ґрунтується на переведенні текстової інформації в кількісні показники, що надає результатам аналізу належної об'єктивності. В його основі лежить квантифікація текстового матеріалу – процедура виміру і кількісного вираження якісної інформації. Найчастіше використовується процедура квантифікації, розроблена соціологами Х. Лассуеллом і Б. Берельсоном, яка дістала назву «контент-аналіз» (від англ. content analysis – аналіз змісту).

Контент-аналіз це переведення масової текстової (чи звукової) інформації в кількісні показники з подальшою її обробкою. При цьому в текстах документів мають бути виявлені такі властивості, які легко вимірюються і відбивають найбільш суттєві сторони його змісту. Для цього вибирають одиниці аналізу (змістові), які можна фіксувати й одночасно переводити за допомогою одиниць рахунку в кількісні показники.

Оскільки об'єктом соціологічного дослідження є певна соціальна спільнота (група, колектив), то важливо знати, а отже, вивчати її соціально-психологічні якості. Для цього використовують методики, розроблені в психології, зокрема тестування – експериментальний метод психодіагностики.

Тест – завдання стандартної форми (вербального характеру чи у вигляді символів, спеціального малюнка тощо), результат виконання якого дозволяє

виміряти деякі психофізичні й особистісні характеристики, а також знання, уміння, навички випробовуваного.

Якщо всі інші методи мають на меті отримання якихось нових даних, що збагачують соціологічну науку, то тестування використовують для того, щоб визначити наявність чи брак уже відомих соціально-психологічних властивостей у випробовуваного.

У соціологічних дослідженнях використовуються такі види тестів: вербальний, емпіричний, тест досягнень, проєктивний тощо.

За цільовим призначенням тести поділяють на:

проєктивні (дають змогу визначити наявність певних соціально-психологічних якостей у певної людини. Вони формуються з певних стимулів, реагуючи на які, людина виявляє притаманні їй якості);

оцінні (забезпечують відносні виміри здібностей, рівня розвитку необхідних соціально-психологічних властивостей (пам'яті, мислення) для успішної трудової діяльності);

професійні (виявляють ступінь готовності до певного виду професійної діяльності, рівень засвоєння необхідних знань і навичок).

За предметом дослідження розрізняють:

загальні особистісні тести (фіксують певну цілісність психічних якостей особи);

спеціальні особистісні тести (призначені для діагностики тієї чи тієї риси, характеристики, якості суб'єкта, наприклад, розумового розвитку, професійних здібностей, рівня загальної відповідальності, самоконтролю тощо);

групові (забезпечують діагностику групових психологічних процесів - рівня згуртованості груп і колективів, особливостей групового соціально-психологічного клімату, міжособистісного сприйняття).

Особливістю тестової методики є багаторазовий контроль інформації відносно вимірюваної характеристики. Тест передбачає проведення серії випробувань, за сукупністю виконання яких визначають ступінь вияву цієї властивості. Тестові показники завжди відносні. Вимірювання тієї чи тієї властивості конкретного суб'єкта завжди співвідноситься з базовими точками відліку, визначеними на підставі численних досліджень.

Користуючись тестами, слід мати на увазі, що це допоміжний інструмент вивчення психологічних якостей особи, колективу, і дослідження не може бути успішним без аналізу конкретної соціальної діяльності. Особливо широко в соціологічних дослідженнях використовують групові тести, до яких можна віднести соціометрію.

Питання для самоаналізу

Назвіть етапи проведення соціологічного дослідження та проаналізуйте їх щодо послідовності, призначення, змісту, особливостей здійснення.

У чому полягає специфіка опитування як методу збору первинної соціологічної інформації?

Охарактеризуйте види соціологічного опитування.

Розкрийте особливості соціометричного опитування. Якими вимогами слід керуватися при складанні соціометричної анкети?

В яких випадках доцільне застосування контент-аналізу?

Охарактеризуйте види соціологічного спостереження, проаналізуйте відмінності та специфіку їх застосування.

Охарактеризуйте стратегічний план соціологічного дослідження та його варіанти.

Охарактеризуйте переваги та недоліки соціального експерименту як методу збору первинної соціологічної інформації.

Як співвідносяться між собою стратегічний і робочий плани соціологічного дослідження? Якими є основні блоки робочого плану соціологічного дослідження?

Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного українського соціуму?

Навчальне видання

Кучера І. В.

СОЦІОЛОГІЯ:

КУРС ЛЕКЦІЙ

Підп. до друку 02.02.2021. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк цифровий. Гарн. Times New Roman.
Умовн. др. арк. 4,19. Тираж 100 пр.

Видавець – «Симфонія форте»
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. (0342) 77-98-92

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців та виготівників видавничої продукції: серія ДК № 3312 від 12.11.2008 р.

Виготівник – ФОП Семко Я.Ю.
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. +38-067-342-56-46